

A Limes Dacicus két Küküllő és Olt közötti részlete Udvarhely- megye éjszaki és keleti hegységeiben Oroszfalutól Alsó-Rákosig.

TÉGLÁS GÁBOR-tól.

Mióta Torma Károly, Dácia régiségeinek elévülhetetlen érdemű nagy mestere, a Limes Dacicus¹ éjszaki részén az erdélyi muzeumegylet támogatásával még 1862-ben felvett kutatásait 1879-ben szerencsés megoldáshoz juttatá, mind jobban fokozódó érdeklődéssel kezdtem puhatólózni ama mesés és rejtélyes töltések, sánczok holléte és helyzeti viszonyai után, a melyeket Maros-Tordamegyétől Udvarhelymegyén keresztül egész Háromszékig különféle nevek alatt emleget a székelység. A mint lekötött hivatali állásom gondjai és korlátolt anyagi helyzetem lehetségessé tévék, különböző pontokon siettem megtekinteni én is azokat a földműveket, sőt időt és fáradságot vevék még arra is, hogy Szilágy-megyében Torma Károly érdemes útbaigazítójának, Szikszay Lajos jelenlegi alispánnak szives támogatásával a Meszes töltésvonalát és a zsákfalvi hatalmas végvárat, vagyis Porolissum romjait, majd meg az Alvidék határvédelmi építkezéseit a helyszínen megtekintve, minél behatóbb előismereteket szerezhessenek székelyföldi sánczműveink tanulmányozásához. Időközben alkalmam vala *Haverfield* oxfordi epigraphussal, a ki Dácia egy részét vezetésem alatt járta be s a britanniai Vallum Hadrianumnak egyik kutatója, úgyszintén az oly idő előtt boldogult *Fröhlich Róbert* kartársammal a pannoniai limes-vonalnak még Sarvey² porosz tábornok által is méltányolt buvárával, valamint *Jung Gyula* prágai egyetemi tanárral és sok más szakemberrel — köztük a romániai vallumok kutatásában is kitűnő *Suchardt*³ tanárral — e thema felett eszmecserét folytatni. Leghathatósabb támaszomat nyertem azonban e lassanként megérlelődött tanulmányokhoz *Téglás István*, jelenleg Torda-Aranyosmegye kir. tanfelügyelőjében, a ki Segesváron laktában az Olt-vidék erdős magaslatait kérésemre bejárta, sőt a *Kis-Küküllő* völgyéről (Szováta Parajd közt) a *Marosig* s onnan fel éjszaki Dáciába több héten át folytatott összehasonlító megfigyeléseim fáradalmaikat annak idején készséggel megosztotta velem.

De minél behatóbb összehasonlításokhoz jutottam s minél többször olvastam néhai Orbán Balázs Székelyföld leírásának különböző kötetekben szétszórt, s fájdalom kevés kritikai érzék mellett óriási hiszékenységgel és elfogultsággal szerkesztett feljegyzéseit, annál jobban megbizonyosodtam a felől is, hogy a szóban forgó s több mint 200 kilométernyire elhuzódó területen, de legkivált a Hargita hegységgel párhuzamosan Rapsonn-útja, Hadak-útja, Ördög-útja, Ördög- és Kakas-barázda néven emlegetett sánczművek⁴ irányának, elhelyezésének és szerkezetének tüzetes tanulmányozása segíthet csupán annak, a boldogult Rómer Flóris⁵ óta annyiszor hangoztatott kérdésnek végérvényes eldönté-

¹ A Limes Dacicus felső része. Torma Károly. Hat fametszettel és egy térképpel. Olvastatott a m. tud. Akadémia 1880 február 9-ki ülésén. Budapest, 1880. 1—134.

² Die Abgrenzung des Römerreiches. Westdeutsche Zeitschrift XIII. Heft 1.

³ Wälle und Chausseen im südlichen und östlichen Dacien. Mit einer Karte. Archæol. epigr. Mittheil. IX. 1885. 202—232. lapjain.

⁴ A háromszéki Homárkáról itt szándékosan hallgatok, csak azt említem meg, hogy Benkő József az udvarhelyi töltéseket összefüggésben képzelte a háromszékiével, s ez a felfogás Orbán Balázst is erősen befolyásolta.

⁵ Comptes rendus de la huitième session. Budapest, 1876. Second volume I-re partie. Les Fosses du diable en Hongrie. IX. Linges de la Transsylvanie orientale 76—77.

séhez: vajjon kik, mikor és mi ezelből létesítették ezeket a kiváló technikai készütségre és egységes tervezésre valló sánczműveket?

Szerencsére a nem csekély edzettséget, jelentékeny önmehtagadási képességet és nélkülözni tudást igénylő vállalkozásra az évek óta sovárgott kiviteli alkalmat meghozá Udvarhely-megye monographiájának munkába vétele. Ugron János alispán 1894 nyarán a megye némely, a monographiát is érdeklő római maradványának felülbírlására átkértevén, a székelyudvarhelyiek egyik büszkeségét képező *Budvár* és az 1853-ki éremleletével nagy hírre jutott *Tibod*, valamint *Székely-Udvarhely* baromvásárterén 1874-ben észlelt római építkezések helyszini megvizsgálásából lassankint egész akaratlan limes-tanulmány nőtte ki magát. Ugron János alispán ugyanis Jakab Elek akadémikus társammal, a megye monographusával kiváló súlyt helyezvén az épen Udvarhelymegyét leghosszabb vonalon érintő Kakas-barázda Ördög-útja-féle földművek tüzetes megvizsgálására is, készületlenségemmel való védekezésemet csakhamar sikerült annyira megdönteniök, hogy a hasonló gyorsasággal rögtönzött vállalkozások büntetésekül immár megszenvedett eszűbántalmak daczára egyszer csak ott találtam magam a Hargita fenyveseiben, hogy majdnem négy teljes héten a Kis- és Nagy-Küküllő vízválasztójától kezdve a Nagy-Küküllő, Kis- és Nagy-Fenyédpaták a Nagy-Homorod hármás ágazatán át Kis-Oláhfaluiig s majd Nagy-Oláhfalutól a Hargita gerinczéig s úgy dél felé a Kis-Homorod, Vargyas közén az Oltig, tehát a megye nyugati szélétől délkeleti csücskéig a szó szoros értelmében «*leléphessem*» e helyenkint több kilométernyire megszakadó s főleg az éjszaki területek fenyveseinek nehezen kinyomozható töltéseket és sánczokat. Hathatósan éleszté vállalkozási kedvemet Solymossy Endre ev. ref. collegiumi tanártársam lekötözö csatlakozása is, a ki. mint jó helyismerő és a megye mindennemű közügyének buzgó tényezője, itt sem tagadná meg magát, s megyéje iránti lelkes áldozatkészségéből Zetelakától Kis-Oláhfaluiig a legfárasztóbb szakaszok egyikén, valamint Okland és Énlaka vidékén tevékenyen közreműködött.

Igy 1894 július 22-én a Székely-Udvarhelyről Oklandon át a Rikára vezető út *Kakas-barázdájánál* első megfigyelésünket együttesen elvégezve, július 23-án már Zetelakán ütöttük fel főhadiszállásunkat s a Nagy-Küküllő jobb parti magaslatok bejárása után a Déság-patakánál arra az erdős magaslatra telepedtünk ki, mely a Hargita lánczából szeliden dél felé lejtve csupán a vízfolyások csatornáinál mutat szakadozottságot s egyfelől a N.-Küküllő és N.-Homorod közén a *Czekend-tetővel*, másfelől a két Homorod közén a fenyvesekkel együtt Oláhfalú tájáig leereszkedik. Ilyenformán a marefalvi víz Kis- és Nagy-Fenyéd nevű felső ágait, a Nagy-Homorod kezdő ereivel együtt Kis-Oláhfaluiig hatolva, onnan később a Hargita gerinczét vizsgáltam át. Majd Nagy-Oláhfalutól, illetőleg a Vargyas szorosától (Szurduk) délre fordulva a Kis-Homorod balparti hegynyulványt, a hirneves almási barlang környékét, a Rika-hegységet, a Feketehegyet jártam be, s Alsó-Rákosnál már Nagy-Küküllőmegye területén száltam az Olt terére. Onnan *Héjasfalva* felé ismét a Nagy-Küküllő völgyére tértem s Székely-Keresztúron Borbély Sámuel magyar királyi tanítóképezdei igazgatótársamnak a nyilvánosságot is nagyon megérdemlő gyűjteményéből az udvarhelymegyei eredetűeket kijegyezve, felfelé haladtam Székely-Udvarhelyig, áttekintést szerezve a Nagy-Küküllő mellékéről. Időközben a székely-udvarhelyi baromvásárterén az egykori castrum helyőrségének fürdőjét kiásattam. Majd Solymossy-Endrével a Fejér-Nyikó mellett Szent-Mihálynál Neigebauer óta emlegetett római castellumot nem létezőnek találva; ugyanezt konstatáltuk az Orbán Balázs által Martonoshoz helyezett római castrum felől is, melynek katonailag sem lehetett volna semmi értelme Énlaka tőszomszédságában. Énlaka castrumának megtekintése után a Kis- és Nagy-Küküllő felső kiterjedt vidékkel közlekedő fensíkjaikat, s e vidékkel szoros kapcsolatban álló oroszhegyi fensíket jártam be, s Parajdnál augusztus derekán szokatlanul hideg időben «*Rapsonné várának*» mythicus maradványaival foglalkoztam. Majd Dévára visszaszólittatásom után is két ízben látogattam el az Olt vidékére, hogy a vallumnak Orbán által Alsó-Rákos és Ágostonfalva között a *Függőkő* nevű sziklához helyezett, de a valóságban nem létező átmenetét tanulmányozhassam.

És visszagondolva e négy heti expeditio viszontagságaira, jól eső érzéssel konstatálhatom, hogy a merre utam elvezetett, egyeseknél úgy, mint a hatóságoknál legnagyobb előzékenységgel találkoztam.

Midőn tehát a részemre juttatott szives támogatásért kinek-kinek tartozó köszönetemet nyilvánosan is kifejezem, első sorban Ugron Jánost, a megye tevékeny alispánját illeti az elismerés adója, mint a kinek rábeszélése és áldozatkész támogatása nélkül valóban aligha vissza nem riasztottak volna az expedícióval felmerült nélkülözések és megpróbáltatások. Elismeréssel kell kiemelnem dr. Török Albert nyugalmazott főispán és Solymossy-Endre mellett Jakab Gyula homorodjárási, Gotthárd János udvarhelyjárási főszolgabírák, Benedek Imre oklándi szolgabíró, Haan Károly, Csehely Alfréd udvarhelyi reáliskolai tanárok, Vánky Jenő mérnök, dr. Hegyessy Győző volt oklándi (jelenleg medgyesi) kir. járásbíró urak szives előzékenységet is. De nem hallgathatom el Dersi József nyugalmazott unitárius lelkes áldozatkész közreműködését sem, a ki a legérdekesebb szakaszok egyikén, a Vargyas-Homorod közén, Oklánd mellett kalauzolásával mint kitűnő helyismerő a határszéli legérdekesebb átjárók egyikén sziveskedett engem kalauzolni. Ép úgy nagy elismeréssel adózom Téglás István áldozatkészéért, a ki nemcsak a töltések bejáratainál és kinyomozásánál segédkezett, de néhány sikerült rajzával is emeli munkám értékét.

Csakis a részemre jutott előzékeny támogatás tette lehetségessé, hogy a mit Torma Károly is évek során át érhetett el, a mit Germaniában a porosz királyság, Baden, Württemberg és Bajorország helyi bizottságai nagy munkaerővel és állami subventióval már évtizedek óta kutatgatnak, s egy Cohausen például, a kit épen e sorok írása közben szólított el a halál, még a harminczas évektől kezdődő vállalkozása eredményeként tárt 1884-ben a tudós világ elé: annak az óriási nagy feladatnak nem egészen jelentéktelen részét ily aránylag rövid idő alatt a Tekintetes Akadémiának bemutatathatom.

Az első római nyomok Udvarhelymegye területén.

Udvarhelymegye területéről Firtos vára részesült leggyakoribb emlegetésben a régibb archæologiai íróknál, mígnem lassankint már Goos Károly tisztába hozta vala, hogy a Firtoshegy érdekes emlékei nem a rómaiaktól erednek. De hogy a Nagy-Küküllő mellékén a rómaiak egészen a Hargita lánczolatának előhegyeire kiterjesztették hatalmukat, arra nézve az 1853. évi augusztusában Török Ferencz tibódi birtokos és dr. Török Albert jelenlegi nyugalmazott főispán édes atyjának udvarán véletlenül napfényre került éremlelet adta meg az első határozottabb újmutatást. Az énlaki táborhely megállapítása, a Nagy-Homorod mentén H.-Szt.-Pál, H.-Szt.-Marton, Homorod-Jánosfalva római emlékei, Homorod-Karácsonyfalva feliratos köve a Sz.-Udvarhelynél véletlenül kiásott római építkezéssel együtt mind későbbi keletűek. Neigebauer 1847/8-iki erdélyi körútjában még édes keveset nyomozott ki Udvarhelymegye rómaiságából. Elképzelhető feltűnést keltett tehát a tibódi kincslelet, s csak a nagy távolságon mult, hogy rögtön tovább nem nyomozhattak. E 826 darabban összeszámlált lelet két edényben elrejtve, öröklődött át az írt időig, a midőn a nyári esőzéstől felporhanyosított talajba bevágódott ígás szekérekerekek nyomában felszínre jutottak. Az egyik edényben 186, jobbadán a triumviratus korából (43—31) származó denar Antonius többféle legio-denárjával együttesen részben az olvashatatlanságig elkopva, s legtöbbszörre signum incusummal találtatott. A másik edényben kitűnően megtartott császári érmek heverték.

Ezek közül 21 Vespasianus, 4 Domitianus, 18 Traianus, 21 Hadrianus, 109 Antonius Pius, 53 Faustina maior, 45 Marcus Aurelius, 84 Faustina minor, 67 Lucius Aurelius Verus, 4 Lucilla Vera nevével díszeltek. Az érmek eme szorgos elkülönítése már magában arra utal, hogy a tulajdonos a jó minőségű ezüstdúsabb köztársasági csoportot a Nero utáni idők csekélyebb minőségű császári érmeitől gondos előrelátással elkülönítve igyekezett valamely nagy veszedelem elől menekültében a szerencsés megszabadulás napjaira biztosítani. Ezt az elrejtési időpontot a legfiatalabb veretű érem Kr. u. 167-re eső évszáma adja értésünkre. Miért mi okból kelle valamelyik jómódú római üzletembernek, a ki itt, a szélbeli katonaság révén kereste boldogulását, összekuporgatott vagyonkáját így elrejtetni? ha nem a markamann háború kitörése miatt? És ez a veszedelem akkoriban egész Dáciára kiterjedt. Ime Verespatak Szent-Katalin nevű bányáurege egyik elfalazott mellékfülkéje megnyitásakor 1855 július 24-én

háztartási eszközök közt feltalált viasztáblák datum-sorozata a megfejtések szerint szintén 167 márczius 28-án záródik.*

A Katalin-bánya eme munkahelyének esebrekkel, asztali készlettel történt gondos elfalazása s a tibódi kincslelet elásatása tehát nemcsak időrendileg állnak összefüggésben, hanem néma tanúbizonyságtételei egyúttal annak a borzalmas invasióknak is, mely a markomann háborúkkal a rómaiak dunamelléki provinciáit Pannoniától a Duna torkolatáig elárasztotta, s mely az erdélyi felföld annyi más leleteiből következtethetőleg Kr. u. 167 tavaszán kitünően előkészített támadásként az egész Kárpátvidéket egy jeladásra oly hirtelen lángba borította, hogy sem Alburnus maior gondos bányászai, sem a hargitaalji menekülők a tibódi kincsből kitetszőleg soha többé nem láthatták fáradságos szerzeményüket. A történelmi események adatait összegelve, még jobban elképzelhetjük e pár adat drámai rövidségével illusztrált pusztulás nagyságát, tudva, hogy nem csupán itt, a keleti határszéleken, hanem a katonai főhadiszállás körül Dácia szívében is majdnem végpusztulás fenyegette a rómaiak összes alkotásait.

De Tibódban a Török-udvarban észlelt, bár építkezési minőségére bizonytalan, nyomokon kívül Kovács Gábor fogarasi főmérnöknek a Bosnyák-patak tulsó jobb parti területén is római épületromokra akadva, arra a végkövetkezésre jutottunk, hogy ott egy előretolt várkastélyban tanyáztak a határszél őrizetére rendelt csapatok. Ilyen castellummal alább részletezendő bejárásunk közben több ponton fogunk még találkozni s ezeknek szolgálati viszonyát, rendeltetését az adatok összegelésénél fejtem ki alább.

A tibódi szemle megejtése után még égetőbb szükségét érzem az Udvarhelymegyében idáig minden határozottabb czél és rendeltetés nélkül, legtöbbször a pusztá véletlen kegyelméből napfényre került római nyomok behatóbb tanulmányozásának. Minthogy pedig itt is első sorban a fenn említett töltésvonalak helyrajzának, származásának és hivatásának megállapíthatása képezé a kiindulást, első sorban ide fordítam minden szabad időmet. Ily módon tisztázva levén a vallumnak Udvarhely megyére tartozó topographiája, munkám a következő fejezeteket foglalja magában :

1. *Első fejezetét* és egyúttal munkám derekas részét a vallum bejárása és szakaszonkénti elrendezése képezi az oroszhelyi fennsíktól Alsó-Rákosig érintett hegyek, völgyek, valamint a közel vidék és katonai szempontból figyelmet érdemlő kilátásokkal, a töltés szerkezetével és méreteivel együtt.

2. *Második fejezetül* a vallum katonai helyőrségének castrumait ölelem fel az idáig kimutatható külső castellumokkal és őrhelyekkel s az egyes castrumok védkerületének, határszéli rendeltetésének kifejtésével.

3. *Harmadik fejezetként* foglalkoznom kell a határvédelmi művek úthálózataival Dácia belvidékeihez s főleg a főhadiszálláshoz (Apulum) kimutatható viszonyával.

4. Végül kiterjeszkedem a római birodalom ismertebb limes-vonalainak összehasonlító adataira s vallum-vonalunk jellemző sajátosságaira.

I. A limes-vonal helyrajzi elrendezése

a Hargitahegységgel párhuzamosan Oroszfalutól a N.-Küküllőn a két Fenyédpatakán, a Nagy-Homorod forráserein át Kis-Oláhfalu határáig. Vallum-részlet a Vargyastól fel a Hargita gerinczére. A vargyas-oláhfalusi hajlásból vagyis a Szorduktól le Alsó-Rákosig, vagyis az Olt völgyig.

A) *Az első védkerület a homorodi fürdőig.*

A Kápolna-domb *propugnaculum*a, vagyis Szt.-László kápolnája. A vallum első részlete az oroszhelyi Mogyoró Vészdombján. Dr. Török Albert nyugalmazott főispán társaságában Tibódnál konstatált örállomással megnyertem az első támpontot is további kutatásimhoz, s bár időrendileg legutoljára kerestem fel *Oroszhegyet*, mégis a helyrajzi követelményeknek megfelelőleg itt kell vallumunk leírását megkezdenem. A nép viseletéről, érdekes külhavasai telepeiről és gazdaságáról (főleg a primitív szoda-

* Corpus Inscriptionum Latinorum III. 6. Cerata XII., mely tartalmából itélve társaságszerződés lehetett.

gyártás), kitartó hegyi lófajáról és vadászatairól sokszor emlegetett vagyonos község *Székely-Udvarhelytől* 18 kilométernyire már átlag 770 méter magasságban érhető el. Hátterében hirtelen meredekséggel szakad meg az a lapos fennsík, mely a Hargita gerinczéből kiválva nyugatnak lejtőleg ugyan erősen szétágazódik, de állandó vízvázalasztóul szolgál a Nagy- és a Kis Küküllőnek.

A messziről észrevehető s nagy vidékre áttekintést nyújtó trachyttufa hegylaposa a számos vízmosásból eredő Bosnyák-patak főága mellett kijutva a 940 m. magasságban fekvő *Kápolna-dombra*, mindjárt megállapodásra készlet a *Szent-László* kápolnája nevű rom.

Római őrhely a Kápolna-dombon. (Szent-László kápolnája.)

A néphit által *Szt.-Lászlótól* származtatott s kápolnának nézett körídomú romhoz áldozó csütörtök reggelén a kántor vezetése alatt jó korán processióval zarándokol ki a falusi lakosság. Ilyenkor a vallásos áldozás mellett a betegek a kápolnától dél felé, egy fűz és gyéren nőtt nyirfáktól környezett «Uruságos kút» vizében enyhítgetik szenvedő tagjaikat. Az ágakon ruhafoszlányokat lebegtet a szellő; a zombékon szétterülő folyó forrásvizében áldozati fillérek csillognak, s bénulás és gyógyíthatatlan fekély fenyegeti mindazokat, a kik szentségtelen kezekkel elidegeníteni merészkednek a jámbor hívők hálaadományát. Egy pásztor fiu kezén varas kiütések támadtak, kalauzaim elbeszélése szerint, miután néhány fillért innen eltulajdonított. Ilyen s hasonló elbeszélések még a hitetlenek kapzsiságát is képesek megfékezni.

Az Oroszhegytől valami 5 kilom. éjszakra eső *szt.-László* kápolna romok tüzetesebb megvizsgálása után azonban azt római propugnaculumnak vagyok kénytelen nyilvánítani. Alakja köralakú, tehát a kápolnák szokásos formájától is eltér. A behatosodott, csipkerózsa-, mogyoró-, fűzcserjékkel benőtt s a zarándokok keresztjeivel díszített falromok letisztítása után észrevehetjük, hogy az itt található trachyttuskókból bő építőmészszel, mondhatnám erős habarccsal összerakott kőfal felül 0·8 m., alapjában pedig 1 m. vastag. Torma Károly¹ a kis-sebesi dacit-bánya átellenében (éjszakra) emelkedő Karpinon is ilyen 1 m. vastag, építőmészszel terméskövekből rakott falazatot talált. Még az átmérő is összeillik, mennyiben Oroszhegy *szt.-László* kápolnája és a Karpin propugnaculumja egyaránt 8 m. átmérővel bírnak. Szinte Gábor² a Hátszegvidékről a Vulkán-hágóra vezető római ösvény őrtornyát Krivádiánál 13 m. átmérővel mérte, s ezt a különbséget a két őrtorony hadászati feladata teszi érthetővé, a mennyiben a kis-sebesi Karpinhegytetőn Oroszhegynél a határőrség kisebb átmenő őrzáratait fogadták be a propugnaculumok, míg Krivádiánál már állandó őrtanyát feltételezhetünk.

1. A Vészmocsár és Vészdomb „Hadak útja“ vagyis a Vallum első részlete.

Az a kérdések kérdése azonban : hogyha római eredetű az oroszhegyi *Szt.-László kápolna*, mi ezből került az épen ide a fensík szélén kidomboruló *Kápolna-dombra*? A kérdést önmagamnak is feltéve, meglehetősen bizonytalanságban folytattam puhatalódzó kémszemlémet azon a sajátságos s az eligazodást rendkívül megnehezítő plateauun. Miután azonban körutamról visszatérőleg meggyőződtem arról, hogy az egész fensík rendkívül vízszegénysége a határszéli őrségre nézve az «Uruságos kút»-nál (orvosságos kút) létező forrást kiválóan fontossá tette: ebben a forrásban kell az itt levezető utak mellett a «Szt.-László kápolna» nevű *propugnaculum* elhelyezésének egyik okát vonatkoztatnunk. De lássuk a töltésvonal mibenlétét és szerkezetét.

A Kápolna-dombtól nyugatnak a mogyorócsérjékkel gyéren benőtt hegyi réteken, minden út nélkül

¹ Limes dacicus. 57. lapján.

² Szinte Gábor: Kerek erőd Krivádia felett. Archaeologiai Értesítő 1894, 2. füzet, ápril 15, 112. lapján.

kalauzoltak embereim. Egy jó órai ügető kocszítás után az «*Oroszhegyi Mogyorós*» (970 m.) gyeptakarója alól az itt épen derékszögben éjszokról délre szolgáló marhacsapások daczára mindjárt észrevehető keletnyugati töltésdomborulat tűnt szemünkbe. Kisérőim semmi jellemző nevét nem tudták. Nem csodálhatjuk tehát, hogy a mindenütt megfordult jó Orbán Balázst sasszemei épen itt szülőfaluja tőszomszédságában hagyták cserben s ő sem tudott többet kiböngészni a Nagy-Küküllő bal parti Zete várából Tartod várán át *Firtosba* képzelt *Hadútjánál*.^{*} Csak hogy a népphantasia eme terméke a valósággal sehogy sem egyezik, miután az általam felkeresett Tartod várát innen még több óránival éjszakabra a Nagy-Küküllő fejénél különben is római előttinek minősítem.

Az éjszaknyugatról délkeletre vonuló töltésnek mi a délkeleti kiindulásához érkezünk, a mint a «*Vésmocsár*» ingoványos horpadásán átvágva a «*Vézdombja*» mogyorós emelkedésére vonul, hol a Fehér-Nyikó mellékére Bolgárfalván (népiesen Bogárfalva), Szentlélek községén vagy a Kopasztetőn Pál falvának s onnan a Firtos hegy alatt Firtos-Váralja irányában az énlaki castrum által ellenőrizett Gagó víz völgyére ágazó utakat keresztül szeli. Ezen utakból éjszakra Korondnak és délre Oroszhegy irányában a Nagy-Küküllő mellé is oldalágak szolgálnak. (Lásd II. térkép.)

Némi tájékozódás után megállapíthatjuk azt is, hogy töltésünk az oroszhegyi Mogyorósról dél-éjszak felé széteszló vízerek legmagasabb közén épült. E szerint a Mogyorós 962. m. domborodása alatt lassú átmenetben éjszaknak bevájódó s odább *Szencséd pataka* néven keletnek a Nagy-Küküllőbe torkolló vízárak feje és a *Bosnyákpatak*, valamint a szintén délnek forduló *Fehér-Nyikó* forrásai közti emelkedést foglalja el töltés-vonalunk, olyformán, hogy a *Bosnyák* és *Szencséd* közén keletről kiindulva, a Fehér-Nyikó forrásai mögött már *Korondnak* lejtőződő erdős oldalon, vagyis a *Kebele* patak legkeletibb

1. rajz.

ágazatát képező Veres Máthé pataka közelében éri nyugat felé. Ilyenformán a 600 méter hosszú töltés épen a *Nagy-* és *Kis-Küküllő* közét zárja el.

A töltés koronáját a keresztül-kasul vonuló ösvény és uthálózat s a terület nyirkossága, a mogyoróbokrok porlasztó behatása erősen megrongálták; de azért végig kivehetjük. Méretei: töltés koronája 1 m., lejtés éjszakra 1.5 m., sánccszélesség 2 m., martemelkedés 1 m. A töltés déli lejtése 1.2 m., sánccszélesség 1 m., martemelkedés 0.6 m. (1. rajz.)

2. A vallum második szakasza a szentkirályi Nyirben és a zetelaki Szellőhátján be a N.-Küküllő völgyéig. (Ördög útja.)

Az előbb leírt töltéstől keletre 4—5 kilométernyire, már Szent-Király határában a Tenyeségpatak (éjszak), a Haloványárok (dél) közén az u. n. Nyiren akadunk új töltésrészletre.

A szentkirályi Nyirben alig halad 100 métert s azonnal Zetelaka *Szőlőhát* (tulajdonképen Szellőhát) nevű fensíkjára vezet s a *Haloványpatak* árkával alább egyesülő *Ohajpatak* fejénél elhaladva a Szellő pataka (Szőlőp.) (déli) és *Alsó-Szarvaskő* nevű árok közt (éjszak) belejt a N.-Küküllő meredekjén. Arról a pontról az átellenben keletre a Hargita alján szép fenyvesekkel elterülő fensík minden kiemelkedése, lefelé a Reka, az Olt menti hegységgel, jól áttekinthető. Ezen összesen 1200 méternyi töltésből 30 méternyi végső szakasz már a Küküllőnek lejt. A marhacsapás ezt is sok helyen átszabdálja s a hol az esővíz hosszabb ideig meggyülemlik s a földet elporhanyósítja, ott nagyon szétmállott. Jobb meg-

* Orbán Balázs: A Székelyföld leírása, I. köt. 1868, 104. lapján.

tartottságban találjuk a Szőlőhát széle felé sűrűsödő nyíres bokrok közt, hol nincs eljárva s jól kidomborodik.

A töltés szerkezete. A kelet-nyugati irányt követő töltést dél felé szélesebb, éjszokról keskenyebb sáncz kíséri. Innen emelték ki a töltés anyagát is s a laza trachyt-tufa máladék közét természetes trachyt-gömbökkal szilárdították meg. Mai elkopottságában is a töltéskorona szélessége átlag 2 m., arról a lejtés éjszak és dél felé 1·5 m. A déli sáncz szélessége 1·5 m.; az éjszaki 1 m.; délinél még 1 m., az éjszakinál 0·8 m. martszél is található az épebb szakaszokon. (2. rajz.) Utolsó szaka a N.-Küküllő felé haladólag trachyt-gömbökből van összehalmozva s ez a kötöltés, a mig csak a lejtési fok engedé, le is hatol a Küküllőnek. Iránya szelid lejtéssel nyugat-keleti, s gyalogosan jól végig lehet járni, mint az első szakaszt; de szekérútnak ez sem lehetett volna soha alkalmas, úgyhogy a néphit szerint itt nem járhattak sehova.

A zetelakiak Nagy György Mózes vadász elbeszélése szerint *Ördög útjának* nevezik s felfogásuk szerint a N.-Küküllő balpartján a töltéssel átellenben emelkedő Zete vára nevű szikláról a vár ura az ördöggel építteté Tartod és Firtos vára felé. A munka béréül *egy hegy arany* és *egy völgy réz* volt kikötve. A vár ura azonban fizetéskor ujjai hegyével *egy aranyat* szorított össze s tenyerébe *egy rézkrajczárt* fogva főzte le az ördögöt, bebizonyítva neki, hogy ezt a hegy (t. i. az ujjhegy) aranyat és ezt a völgy (tenyér) rezet értette az alkúnál is.

Az *Ördög útja* folytatását be az alig járható s a 820 m. tetőről az 557 m. Küküllő-hídig 263 m. lejtő meredeken csakis palissad képezhette s kényelmesebben csakis az Ohaj pataka mentén levő *Vár útja* nevű erdei úton hatolhatunk ide fel.

A 820 m. magas hegypárkányról lombos cserjék közt hatolunk az Erdőszáda nevű lankás legelőre

2. rajz.

és szántókra s úgy a Küküllő *hídjához*, hol a Fenyédttől Gyergyó-Alfalunak kiágazó vicinális út 12 klm. oszlopa is áll. Ilyenformán Székely-Udvarhelytől 17 klm.-re esik ez a töltésrészlet s épen a Gyergyó-Alfaluhhoz vezető vicinális útra dűl.

A vallumon felül alig fél klm. veszi fel a N.-Küküllő a Hargitáról az *Ivópatakát* és azzal egyesülő Sugót. Kevéssel fennebb a gyergyóújfalusi nyeregről jövő Sikaszó szakad a Küküllőbe.

Az *Ivó* és *Déság* közti fensíkon, de még inkább a *Sugó*, *Ivó* és *Rakottyás* patakok közeiben a rákosi Hargitáról (1756) s a madarasi Hargitáról (1798) vagyis Felcsik felől, a *Sikaszó* mentén pedig épenséggel Gyergyóból számos hegyi átjáró hatol a N.-Küküllő mellékére. A Sikaszó betorkollásáig azonban a Nagy-Küküllő nyugatról keletre halad s kevéssel az egyesülésen felül az oroszhegyi Mogyorós és vallumunk tőszomszédságában a *Szencséd*ről éjszakra leszivárgó *Szencséd pataka* lejt a Küküllőhöz. Ezen patak bevágódása szintén ujjmutató a *Hargita* felől a fensíkra törekvőknek s Oroszhegytől 23 kilométernyi távolságban *Várság pusztája*, *Bagzód*, *Kétvíz köze* havasi lakóterületek is itt hatolnak anyaközségük felé ki a fensíkra.

A Szencséd pataka mellett a Küküllőtől délre fensíunkra kapaszkodó utból 651 m. magasságból kiindulólág egy erdei út kapaszkodik a Mogyorós tetőre (820 m.). A tetőig ez a 231 méternyi emelkedés ép olyan nehezen járható, mint a minőn a Zetelaka felől az *Ohaj* pataka mentén kivergődtünk. Nem sokkal különb a másfél kilométerrel lennebb a szent-királyi Nyírből a zetelaki *Szellőhátra* szolgáló *vallum* kiindulásánál eredő *Tenyesség* patakának a kissé bennebb elinduló *Vész patakával* egyesülése után *Nagyaszó patakává* növekvő víz szakadékos mellékvölgyén éjszoknak a fancsali Nyuladra 850 m. párkányára, s így a Szencsédpatak jobb parti fensíkjára, máfelől pedig a Nagyaszópatak jobb partja felett 805 m. elérhető *Szellőhát* tetejére szolgáló kaptató sem. De akár a *Mogyorósra* (Szencséd és N.-Küküllő köze), akár a fancsali *Nyuladra* (tehát Szencséd és Nagyaszópatak közére), akár a *Szellőhátra* hatoljunk, mindenütt elérjük azokat a hegyi utakat, melyek a vallum nyugati vagy keleti szakaszát érintve, a

Fehér-Nyikó mellékére, vagy a Gagy vizéhez, vagy a pálfalvi fensíkon a Firtostető (1042 m.) környékére elvezetnek.

Így a N.-Küküllő felső folyásától az oroszhegyi Mogyorósig (3 klm.) s onnan az oroszhegyi Lázon, és Hättetön le Farkaslakáig vagyis a sz.-udvarhelyi parajdi út derekáig a N.-Küküllő felső nyugat-keleti Varság pusztája alatti szakasz alól 17 kilométer a távolság.

Ezt az utat csak a Küküllő hidjától (pedig azon felül még 5—6 klm.-ről van szó) Zetelakán, Fenyéden Székely-Udvarhelyig mérve, odáig már 17 km. a távolság. De Székely-Udvarhelyről a kocsút Farkaslakáig még 12·3, összesen tehát 29·7 klm. És ha tekintetbe vesszük, hogy a fensíkról majdnem állandó lejtéssel vezetnek ezek a bár primitív utak s oda képzeljük még a vallum építésére alkalmul szolgált politikai constellatiókat is: még könnyebb megértenünk, hogy a véletlen meglepetéstől is biztosító, a bevonulót meglehetősen fedező fensíki configuratio azoknak kedvezett különösen, a kiknek okuk volt a rómaiak útirányait kikerülni.

Ha pedig az oroszhegyi Mogyorós töltésvonalát szelő-szencséd-pálfalui utat lemérjük, az a Szencséd-től le Pálfalváig alig tart 10 kilométert s a Szencséd-től hátrafelé a Tatárúton le a Nagy-Küküllőig alig vehetünk 6 kilométert, vagyis alig 16 méternyi, azaz az előbbinél is rövidebb idő alatt a Firtosvartető és Énlaka közelébe juthatunk. Korond felé ismét alig 8—10 klm. a távolság.

Ez összehasonlítások arra a következtetésre vezetnek, hogy az *oroszhegyi Mogyorós* vallumától Székely-Udvarhely és a pálfalvi magaslat majdnem egyenlő távolra fekszenek, sőt az oroszhegyi Mogyoróstól tulajdonképpen a pálfalvi magaslatot s arról *Énlakát*, valamint a Kis-Küküllő vidékét még hamarabb elérhetjük, mint *Fehér-Nyikó* alsó területeit.

Mit következtethetünk pedig mindebből? nemde azt, hogy *a római hadvezényletnek igen nagy okai lehettek e két vallumszakasz megépítésére*, s míg az oroszhegyi Mogyorós vallumával Pálfalva, tehát *Énlak* és *Korond* környékét igyekezett a Fehér-Nyikó völgyével elzárni, addig a *szt.-királyi Nyír*, a *zetelaki Szellőhát* valluma a Bosnyákpatak és N.-Küküllő közét fedezte. A *Szt.-László kápolna* propugnaculum a vallum két szakasza közének biztosítását, a tibodi castellum pedig a Bosnyákpatak alsó mellékét, vagyis a N.-Küküllő felé szolgáló nyílások őrizetét célozták.

3. A Nagy-Küküllő bal partján a Kis-Fenyéd patakáig.

Az Ivó torkolatához épült fűrész-telepen kipihenve fáradalmainkat, a N.-Küküllő 200 m. széles völgyének balpartján kezdjük meg kutatásainkat. Épen a Déság patak beszakadása felett mutogatják Zete várát, annak a hatalmas várurnak építményét, a ki az ördöggel Rapsonné váráig Parajd felett építtette volna a jobb parti vallumszakaszt.

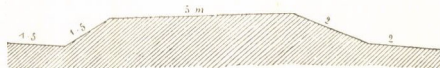
A meredek és építkezésre alkalmatlan trachyt-szikla azonban a keresett Zete várnak biztos nyomát nem őrzi s tisztán azért tüntethette ki ennyire a néphit, mert kevéssel alább indul meg a balparti Ördögút.

A Déság bal partját követő erdei útból a 60 m. magasságnál beszakadó balparti Gerendás patakhoz szegődve mindinkább eltávolodunk *Zetevár* sziklájától. A rendkívül meredek s a fák összeérő lombátorából kitetszőleg nyaranta alig járt hegyi kaptatón nehezen érjük el a 720 méternél jobbról csatlakozó mellékvölgyet, melyet délfelé követve a 854 m. jelölt hegyfoknál *Darko-Kertje* nevű zetelaki rétre érkezünk. Míg a lejtőfokokokat alját lombos erdő borította, a tető felé fenyők következnek s ez tarkítja kezdetben a hegyi réteket is.

A 300 méternyi kapaszkodó bizony arcunk verejtékébe került és ennek dacára Solymossy Endre barátommal első gondunkat mégis az Ördögútjának mielőbbi kipuhatólása képezé. Orbán Balázs szűk szavú leírása nem igen szolgált útbaigazításunkra s embereink vadászoltuk dacára csak annyiban tudtak felőle, a mint a járás-kelés közben véletlenül megpillanthatták; de kezdetével, végződésével nem igen törődtek. Végre a kimenetelünknel sötétlő fenyőcsoportban a túlparti *Szellőhát*al ferdén átellenben szerencsésen megtaláljuk az Ördögút harmadik szakaszát. A N.-Küküllő két parti lejtőjét és völgyét

czövekművek zárhatták el a Küküllő-híd és Déság torkolat irányában. Itt a töltés ágyzatát nagy kőtuskókból rakták ki s azt földdel kitöltötték, melyet a jobbra-balra látható anyagárokba emeltek ki. Az éjszaki árok szélesebb. A töltés-irány mindjárt a kiindulástól délkeleti. Kezdetben a fenyőfoltokból kiszabadulva 100 méter hosszúságban kaszálón vonulva 7 méternyi ívhajlású domborulatát folyvást jól kivehetjük, habár a marhaecapások az esőzéskor porhanyósabb töltéskoronát erősen összeszabdalták. A második száz méter jegenyefenyők alá hatol s a túlevelekkel vesződve kelle minden lépést kierőszakolnunk. Ilyenkor ügyes zetelaki vadászunkat előre küldve, mi Solymossyval jobbra-balra «nyomásztunk». S ez a nehéz feladat bizony többször ismétlődött a kívánatosnál, úgy hogy Solymossy barátommal együtt csakhamar elvesztettük városias kinézésünket s a fenn kaszálható falusi népnek nem a legbizalomgerjesztőbb látványt nyujthatá erősen megviselt ruházatunk.

Alig érünk ki 250 méternél a fenyők közül, mindjárt újabb fenyőcsoportba hatolunk s a 400 méternél lesz töltésünk szabad. De azért a töltés oldalát a fenyők szívósan követik, minthogy itt a kasza nem éri úgy el a fiatal sarjadékokat. Az 500-ik méteren túl kitünően meg van tartva a töltés koronája s déli irányt követve, a «Kőrüs Tető» (Kőrüs tető 876) nevű domborulatnál (környezetéből itt, a déli részen 76 m. emelkedik fel), éjszakra délnek Zetelakára, Küküllő-Keményfalvára, Márafalvára és még tovább szolgáló erdei utakba ütközik. A 12 méter széles főút átvágásainál látjuk, hogy a töltést itt is úgy építették, mint a kezdőpontnál, csak hogy kevesebb a kőalapzat s a sárgás laza trachyt-tufa máladékból halmozták föl, mely épen azért hamarabb lekopott. A töltés háta 5 m. széles, az éjszakra (tehát Hargita felé) néző s 2 m. lejtő oldalárka 2 m. széles, a déli 1·5 m. lejtő oldal alatt 1·5 m. a szélesség (3. rajz.). Mind-

3. rajz.

kettőben kényelmesen járhattunk, a hol a fanövés nem akadályozta. Itt azonban a fenyőt gyér nyírbokrok váltják fel.

A *Kőrüs Tetejét* két oldalról is megkerülő útról a nyugati *Déság* patak fejtől a Láz fenyőn át vezet s *Déság* patak medrétől indul ki s le egyenesen Márafalvának, Fenyédnek vezet. A fensík szélén 812 m. magasból idáig folyvást emelkedik, úgy hogy a *Kőrüs Teteje* éjszaki lábánál 860 m. s a hol töltésünket átvágja 855 m. magas. Ezzel az úttal itt a *Kőrüs Teteje* keleti szélénél egyesül az a keletebbi, mely annak messze a Hargita gerinczénél a *Nagy Bagolykővel* (1689 m.), tehát a *madarasi* és *rákosi Hargita* közéről indul ki s a *rákosi Hargitán* át (1756) *Csík-Márafalva* és *Csík-Rákoshoz* az Olt völgyébe áthalad. Ez az út a *Nagy-Bagolykőtől* nyugatnak lejtve, részint a Márafalva és Homorod fürdő közé ékelődő *Czekend* tetőben folytatódó fensíkra fordul, vagy is az oláh Komocsóra s arról egyenesen délnek a Hargita alján elterülő «tizenhét falu havasa» (17 alvidéki község tulajdona) újaként a Székely-Udvarhelyről Okládra vezető hatósági utat is a N.-Küküllő és a N.-Homorod közén átvágja.

A Fenyédre szolgáló erdei útnál töltésünk már 600 méter magasságot ér el. Délre a *cserei domb* tetejét (883 m.) (a *Kőrüs Tetejének* párja) hagyjuk el, mely 86 métert emelkedik fel környezetéből. E két tető 700 méternyi közén ismét *DK* irányt vesz töltésünk s egyúttal a fenyédi határba vezet. A 626-ik méternél *Gergely Ferencz* zetelaki ember 1892-ben 100 méter hosszú határsánczot ásott vallumunk koronájába.

A primitív sáncz csakis a töltés-anyagba mélyed s annak ágyzatáig nem hatol. A kidobott földtömeget hasztalan vizsgáltam át; hiába tudakozódtam a közelben kaszálással elfoglalt embereknél: nem találtak semmit. A sánczhányás után nyír, majd cserbokrok következnek. A 700-ik méternél nagy kőtuskók állnak ki, a mint lekopott róluk a földburkolat. E több mázsányi trachyt-tömböket itt, a helyszínéről gördíthették össze. Egyik-másik eredeti helyzetében áll s a traceirozásnál iránymutatóul szolgálhatott. A 700 méteren túl, ott a délnek haladó *Hosszúaszó árok* első fejenél elterülő réteken a töltés domborúbb és épebb lesz. De épen ezen a szakaszon a kincésások is nem egy helyen majd félig átvágták, majd a közepén

kivájták. A páztorok is ilyen vermekben állítják fel szeles időben tűzhelyüket. Az 1000-ik méternél alacsonyabb nagy kövekből kialakították és kisebb kövekből felépített töltés belső magját jól láthatjuk. A kellő magasságot és formát a két oldal-sáncz földanyagával adták meg. Az alapozás 11 méter széles. Az építkezés háta 4 m., lejtése északra 3 m., délre 2·5 m.; sánczszélesség mindkét oldalon 1·5 méter. (4. rajz.)

Küküllő Keményfalva-határ.

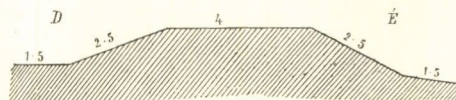
A *Hosszúaszópatak* második feje száraz nyár derekán is szivárgó vízerével 1230 méternél 5 m. szélességben úgy átvágja töltésünket: hogy csakis pallóval hatolhatunk át. Ez volt idáig az első akadályunk. A vízer neve az ott talált György Sándor küküllő-keményfalvi gazda állítása szerint «*Barabás*» s már 1100 métertől *Küküllő-Keményfalva* határát jártuk. Ugyancsak György Sándor *Rapsonné útjának* nevezte, a mit a falusi iskolák útján terjedő mondák hatásának vagyok hajlandó betudni, mivel idáig úgy a zetelaki, mint a fenyédi határon *Ördög útjának* ismerték.

Míg a *Barabás vízárak* délre fordúlva, a jobb kézre elhagyott *Cserei dombtól* délre feldomboruló 862 m. *Szederjes Tető* alatt, vagyis a két domborulat közéről délre folydogál, addig töltésünk keletre tart. A *Kőrüs Teteje* balra elmaradván, az egész *Hargita* látkepe elénkbe tárul. A *Barabás* árkától alig 70 méternyire az 1370. méternél a *Fenyéd* felé leszolgáló s a *Kis-Fenyéd* pataka fejénél, a *Templom Bükkjéről* és a tizenhét falú havasáról eléjövő s a *Szederjes Tető* és *Cserei domb* teteje közt a *Barabás* átvágásával délre haladó erdei utat érjük.

A küküllő-keményfalviak, fenyédiek szénás szekerei lepték el ittjártunkkor is ezt a fensíki utat. Havasi tanyák tünedeznek mindenfelé elénk, hol a falusi nép vidám énekszóval gyűjtögette szénatermését,

4. rajz.

5. rajz.

hogy majd ősztől és tavasz elején lábas jószágával ismét visszatérjen ide. Ezeket a szép kaszálókat is *Barabásnak* nevezik.

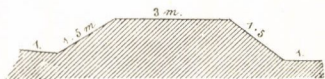
Töltésünket 1200 méter magasságban hegyi fűbokrok, borókák nőnek be; széles ösvény tiporja lekoronáját. 1600 méternél szénás szekerek gyakori átvágásai szabdalják szét. 2000 méternél ellapult, de 2100 méternél ismét domborúbb lesz, s a tizenhét falú fenyvesekre, az elénkbe fejlődő *fenyédi patak*on túl fel a *Hargita*ig nagyszerű kilátást nyújt. A 2300 méter hosszúságnál ereszkedni kezd a *fenyédi patak* csatornájához s 2370 méternél a völgyből felhatoló fenyvesbe érkezik. Itt még koronája 4 m. széles lejtése észak és dél felé egyaránt 2·5 m.; sánczszélesség északra és délen 1·5 m. (5. rajz.) A 800 méternyi magasságnál elvonuló parti úttól be a lejtőn még néhány méterrel árokkal folytatódik vallumunk; de azontúl a 100 m. mélyen csörgedező patakon át nyoma vész. Ott tehát ismét cövek mű lehetett. A bejárt töltés hossza idáig 2400 m. s legalább 5 őrhelyet kell vonalára feltételeznünk. A *Kőrüs Teteje* és *Szederjes Teteje* nevű dombok egyébként igen alkalmas messzelátó őrhelyekül szolgálhattak.

4. A vallum IV. szakasza. Ördögútja Kis-Fenyéd patakán túl Égett vészen a Nagy-Fenyéd patakáig.

A *Kis-Fenyéd* völgyesatornájának két partja légtávolságban 700 méternyi szélesre vajúdott ki. Meglehetősen nehéz vala tehát a *Fenyéd* balparti forrástól (mely az egész környék legjobb ivóforrása s alkalmasint a töltés irányítására is befolyással bírt) s a katonai térkép $1/75,000$ méretű lapján is jelzett úton kihatólva s tovább igazodnunk. Először is a kilátás nagyszerűségének adóztunk. A megelőző nap fergetegje után fű, fa tűndöklött a hajnali nap-sugár özönében s álláspontunktól északra tekintve a *gyergyó-ujfalusi horpadáson* át a *Maros forrásvidéke* körül a *tölgyesi* és *békási szorosok* szélén emelkedő határhegységre is átláthatunk.

Az erdőrendezésnek egyik jelződombjánál töltésünket újból megtalálva, az «Égett vész» 839 m. fensíkján a fenyves tuskói között kezdetben bizonytalan a töltés, de a Kis-Fenyéd völgyétől 250 méternyire a «Kis Tamás» nevű legelőn kitetszőbbé válik. Itt a korona 3 m. széles, lejtése mindkét oldalra 1·5 m., a sáncz 1 m. széles (6. rajz). Szélesebb és épebb részleteknél koronaszélesség 4 m., lejtése 1·5 m., sánczszélesség 1·5 m.

A 400 méter hosszúságnál éjszokról délre futó Ördögrontása árok 50 méterrel tovább, a 450 méternél a Csonka-patak nevű 40 m. széles, de ott jártamkor kiszáradt árok fogad. Azontúl a túlparti fenyvesig 55 méter ingoványos partszél, hol a marhák eltiporták töltésünket. Iránya mégis kivehető a lankás oldalon kifelé. Ott a töltés koronáját 4 méter szélesnek, a lejtést 1 m. és a két oldali sánczot 1, sőt 1·5 méter szélesnek mértem. Kimenet a fenyők mind tömöttebbek lesznek, mígnem a 700-ik méternél egy keskeny erdei út metszi át éjszokról délre, mely térképeink egyikén sem látható. A Nagy-Fenyéd-patak medréig sűrű fenyvesen kellett átküzdenünk magunkat s itt a töltést a fenyők szélesre terpeszkedő gyökérszete annyira szétrongálta, hogy csak koronként ismerhetjük fel. Átalában, a hol fenyő nőtt be, mint azt mindjárt N.-Küküllő felett a *Darko Sarka* szélén is észlelhetjük s mint az Égett vész kiirtott fenyvese helyén látható: a töltés koronája erősen szétmállott. A legépebb és legtisztább a hegyi rétek szakasza. A két Fenyéd völgye közti távolság 1800 méter s a Nagy-Küküllőtől a N.-Fenyédig a hosszúság összege 4200 méter.

6. rajz.

5. A vallum ötödik szakasza a N.-Fenyéd-től a Rákos-Homorodig.

A Nagy-Fenyéd 520 m. völgyesatornája keskenyebb a Kis-Fenyédénél s bár alább 800—900 m.-t szélesedik, még egyesülésénél sem éri el Kis-Fenyéd az 1000 méter szélességét.

Vallumunkat a *kis-fenyédi* patakon túl nem ismeri a nép; míg a Küküllőmelléken az Orbán Balázs munkájában feldolgozott regék s főleg a Rapsonné regéje erősen behatolt a nép tudatába is.

A Nagy-Fenyéd patakától 350 méternyire, a Fejedelem-vésze patakát érjük, azontúl 300 méternyire a homorodi Czekend tetőről (dél-éjszak) felszolgáló lázi útnak éjszak-nyugatra a Heveder Bükkre csapó (bal) mellékágazata vágja át a töltésirányt; 400 méternyire pedig a Kétszállás patak ága következik, mely kevéssel alább a Fejedelem-vésze patakával egyesülten Halas pataka nevet vesz fel s lennebb a Nagy-Fenyédbe szakad, hogy a *Czekend* meredekje alatt kikanyarodva déli irányát *Máréfalvának* nyugatira változtassa.

A *Kétszállás patakának* túlsó gyepes partján kikapaszkodva a *Königess* fűrészgyár részére vágatott bágyi fenyvesben a sok kéreg és forgács miatt abba kelle hagynunk a nyomozást.

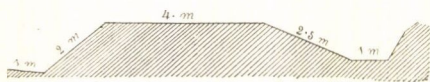
A Königess fűrésztelephez szolgáló lázi útnak épen azon pontja alatt, hol az elébb leirt hevederbükki beágazásból a gyár felé közeledőleg (éjszak) felfelé, azonban ott, hol a Czekendről felhaladó lázi útból a Rákos-Homorod patakához egy oldalút délkeletre kiágazik: vallumunkat az út úgy átvágja, hogy szerkezetét is jól kivehetjük. Miután itt a Darko Sarka és általán a Nagy-Küküllő—Kis-Fenyéd közének hatalmas trahyt bombái nem álltak oly bőven rendelkezésre, úgylátszik agyaggal döngölték ki az alapot, sőt azt keményre pörkölték; de erősítésül azért kisebb kőgörcyeket helyeztek be. Koronaszélesség 4 m., lejtés délre 2 m., éjszakra 2·5 m., sáncz szélesség 1 m. (7. rajz.)

A Rákos-Homorod felőli részén egy fenyő levágásával meg is jelöltetem a vallum irányát s a Königess gyár egyik fiatal alkalmazottjának is megmutattam, miután a kápolnás-oláhfalusiak itt nem ismerik és Orbán Balásznak sem volt erről pontos értesülése. A Kétszállás patakától idáig felméretlenül és vizsgálatlanul hagyott szakasz 7—800 méterre becsülhető.

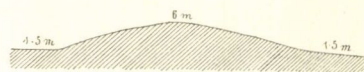
A Rákos-Homorodnak Ny.-Keletre bejelző vallum 160 méternyire a lázi úttól, a fenőbb már emlí-

tett mellékútba ütközik ismét. Azontúl mindig jobban domborul. Éjszaki sáncolata ép, de a lejtők nem vehetők ki tisztán. A 6 m. ívhajlású töltés jókora vicinalisvasúti töltésként bujkál a fenyők alatt (8. rajz). A lázi úttól 690 méternyire egy a Rákos-Homorod jobb partján délre tartó (a főútból fennebb a 900 m. magaslatnál ágazott ki) második erdei útat érjük. Egy kis falu számba mehet ugyanis a Rákos-Homorod mellé épült fűrész-malmok száma, hol a mezei munkától mentes időben s különösen tavaszi bő víz mellett a kisoláhfalusi gazdák külön-külön vesződnek primitív fűrész-árúik előállításával.

Befelé a Homorod menedékes partján Orbán János kápolnás-oláhfalusi földműves bekerített zabföldjét érinti 120 m. hosszúságban a vallum. A jámbor öreg nem is álmodta, milyen veszedelmes alkotmány érinti tulajdonát s ugyancsak hányta a keresztet, mikor megtudta tőlünk, hogy az Ördög-újtára tévedtek lábai. A lázi úttól 810 m., a N.-Fenyéd-völgytől 2010 m. a Rákos-Homorodig.

7. rajz.

8. rajz.

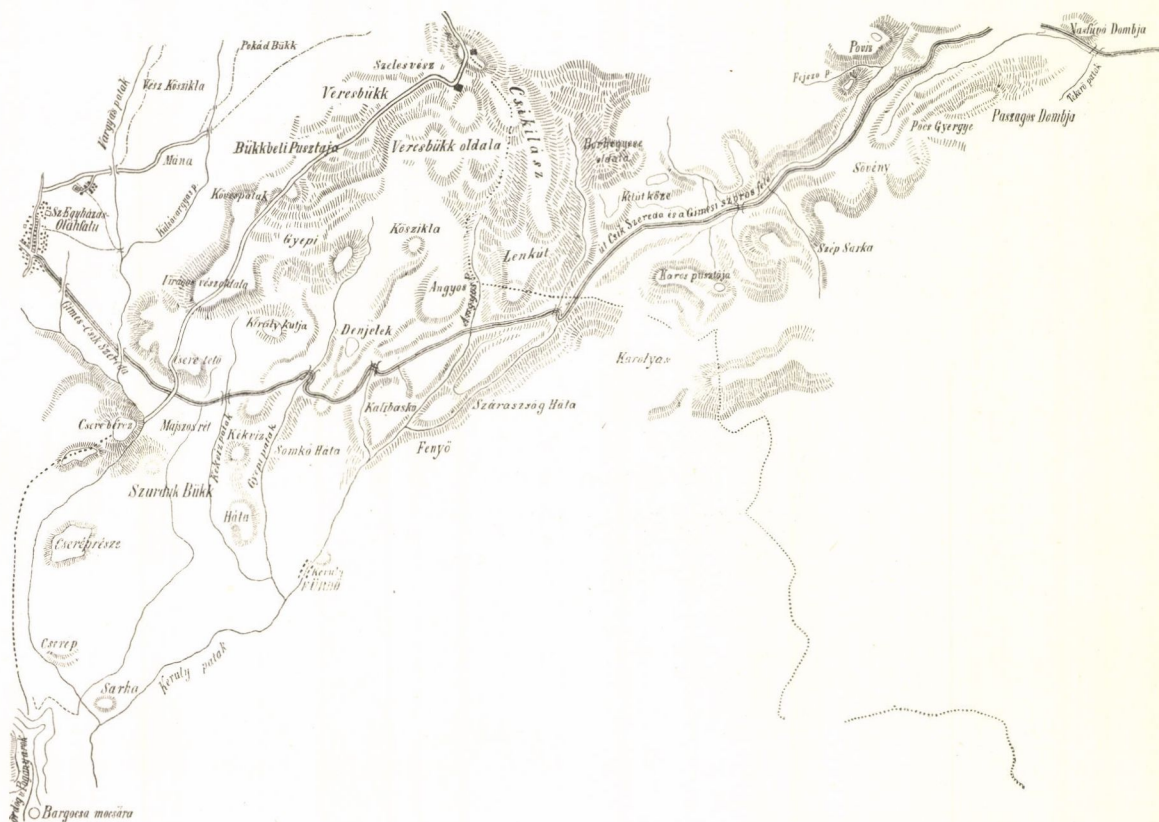
6. A vallum hatodik szakasza a Rákos-Homorod patakán túl a Szén-Homorodon keresztül a kis- vagy kápolnás-oláhfalusi Cserés-kertig.

A délre siető Rákos-Homorod meredek bal partján semmi nyoma töltésünknek. De a mint az ott levezetett csurgó mellett kikapaszzkodunk, a *Nagy-Kert* bekerített kaszállóján azonnal ráakadtunk s egészen jól kivethetőleg követhettük a 350 méternyire délkeletnek a Kis-Homorodhoz s azon túl a Fehér Tető Fenyője érintésével Kápolnás-Oláhfaluhoz vezető erdei úton is túl. Töltéskoronája 4 m., lejtősődés éjszak-délre 1,5 m., sánc 1 m. széles. Irány nyugatról keletre. A 600-ik méternél belejt a *Kis-Homorod* (Szén-Homorod) 20 méternyi partján és az egész vonalon a legérdekesebb részletek egyikét tárja elénk. A vízmeder közepén ugyanis 5 méter szélességben hömpölyökből rakott kötöttés gondosan kirakott és lenagyolt zárköveivel máig tartja magát, úgy hogy itt az örök akadálytalanul átjárhattak. (9. rajz.)

A túlsóparton a Bozslék-oldala fiatal fenyvesen ki a Bükkmocsár-patak nevű kis árkon túl a *Cserés-kert* délnyugati sarkának első meredekebb fokozatán (900 m.) egyszerre elenyészik töltésünk. Hasztalan kerestük a Cserés-kerttől, a 975 m. magasságról Kápolnás-Oláhfalunak lejtő s a háttérben a *Kis-Homorod* patak «*Rákos-Homorod*» forrásereit átszelőleg ép a Nagy Bagolykőig (1659 m.) ágazó úton is túl. Hasztalan tértem utóbb vissza oláhfalusi kalauzokkal s szenteltem még egy napot ennek a környéknek bekalandozására. A *Fehér Tető Fenyőjében* alább s fennebb a Cserés-kertben, a Málnavészben, az Alsó-Bükkben, sehol nyomára nem akadtam. Elővettem Részeg Lajos hatósági erdőőrt, kikérdeztem a legközelebbi tanya tulajdonosát: Lőrincz Mihályt, Kápolnás-Oláhfaluról számos más kis-oláhfalusi emberrel együtt: senki sem tud róla. Pedig a táj domborzatából arra kell következtetnem, hogy ha rendszeres töltés nem megy is itt tovább; de a *Cserés-kert* alatt, a *Pálbük* patakján (mely a homorodi fürdőhöz hajolva, ott a N.-Homoroddal egyesül) át a *Csonkahegy* megkerülésével, épen Szent-Egyházás-Oláhfalu felett a Vargyasig, valamely palissad mű kiegészítésére szolgálhatott. Erre útal főleg az a körülmény, hogy a Nagy-Bagolykőtől (madarasi Hargita mellől) kiinduló, töltésünk által óvatosan keresztetett s láthatólag a legrégebb közlekedési nyomokon követő hegyi, a Nagy- és Kis-Homorod közének most is járt erdei útja s a *Méhlakó-tetőn*, *Oltárkőn*, *Havas-Palikerten* át közvetlenül Kápolnás-Oláhfalura s onnan, az országút átszelése után, az *Ördög-tón*, a *Pokollázon*, *Domokos-hegyen* Lovétére és Homorod-Keményfalvára sűrűn használják. (Lásd térkép 9. rajz.)

Összegelve most a Nagy-Küküllőtől bejárt töltésszakaszok méreteit, következő eredményhez jutunk: 1. N.-Küküllőtől Kis-Fenyéd patakáig 2400 m. 2. Kis-Fenyéd patakától Nagy-Fenyédig 1800 m. 3. Nagy-Fenyéd patakától a Fejedelem-vésze patakon, a Kétszállás patakon át a Königess-gyárhoz szolgáló lázi útig 1800 m. s 4. onnan a Rákos-Homorod patakig 810 m. s 5. onnan Kis-Homorod patakig 620 m. 6. onnan Cserés-kert lábáig a meder és lejtővel 250 méter. Összes méreteink hossza tehát 7680 méter,

úgy hogy a terek egyenetlenségek rászámításával bátran 8 kilométert vehetünk. Ennek a magában nem feltűnő hosszúságú töltésvonalnak bejárása azonban annyi fáradságunkba került, hogy némi büszkeséggel gondolhatunk ez egy folytában még senki által meg sem kísérelt bejárás sikereire.

9. rajz.

B) A második védkerület a homorodi fürdőtől a Hargita gerincéig.

(Lásd térkép vázlatot 9. rajz.)

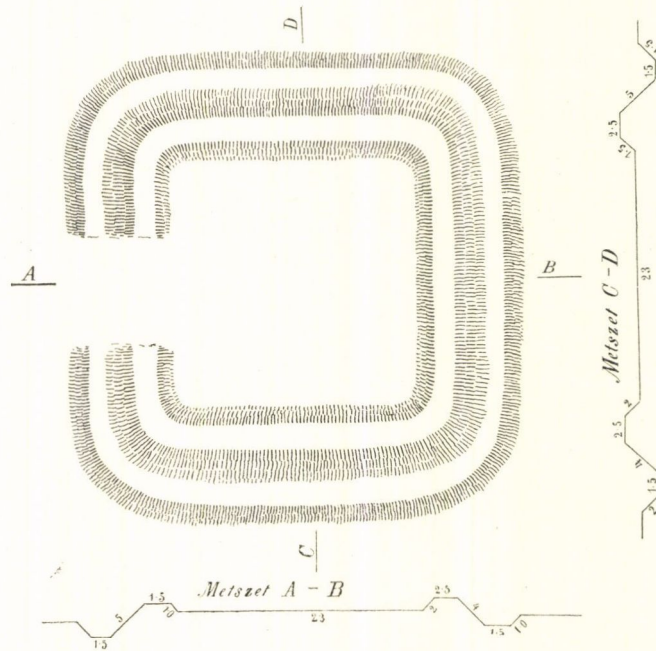
7. A homorodi fürdős castellum Kápolnás-Oláhfalu határában. (10. rajz.)

A sz.-udvarhely-oláhfalusi országúton a Homorod fürdőhöz lejtőleg az 54 kilométer oszlop irányában jobbfelé, a fenyves magaslatra kimenet a Czekentető eme keleti nyulványán egy kis tisztásra érke-zünk. A tisztáson túl mélyed a régi felhagyott út is, úgy, hogy a hegynyulvány épen a két út közére esik, miután az új út is a fürdő előtt a régivel egyesül.

A fenyvesekkel körített fensíki térség közepén azonnal feltűnik a «Várhely» vagy «Földvár» négyszöge, (11. rajz) melyre rikai-expeditióm alatt a fürdőre telepedett feleségem akadt először séta köz-ben, s mely iránt Orbán Balázs feljegyzéséből elindulva, azelőtt hasztalan tudakozódtam az erdőortól és élembe került kis-oláhfalusiaktól.

Tanulmányomnak tehát örvendetes zárpontját ezen castellum szerencsés megállapítása képezé. A csucaival épen a négy világtáj felé tekintő castellum kijárója *DKelebre* épen a Tolvajoshágó, illetőleg a *Hargitára* vezető s innen 9 kilométernyire eső vallum felé nyílik. Összekötő útját alább fogom részle-teni a Czekentetőről a Szarkakő felé le Sz.-Udvarhelyig, honnan az őrség ide szolgált. A castellum elhelyezésére a savanyúvíz-források szolgálhattak irányadóul s az őrség kútjául azok szolgálhattak. A vár-területet körülfutó sáncz külső martja általában 1—1.5 méter magas, alapszélessége mindenütt 1.5 m., abból a kapunyílás és annak párhuzamos oldalán 5 m. emelkedés vezet az 1.5—2 méter széles várfokra,

mely szintén földből van felhánnyva, melyből 1 m.-t lejtünk a várudvarra. A belterület a hegylejtő miatt a kapunyílás felé 0.5 m.-t lejt. A külső sáncz vonalán minden oldal mérete 35 m., a várterülete pedig 23 m. A vár belterülete 544 □-m., a védelmi fal összes hossza 92 m. úgy, hogy legkevesebb egy centuria őrseget feltételezhetünk ide. (Lásd a castellum alaprajzot 10. rajz.)

10. rajz. A homorodföldi castellum.

8. A vallum hetedik szakasza. A Hargita Ördögbarázdája. Nagy-Oláhfalu határában egészen Csikmegye széléig. (Lásd 9. rajzot illetőleg térképet.)

A vallum hargitai szakasza a Vargyas víznek Szt.-Egyházas-Oláhfalun alúli délre hajlásától, vagyis a Szurduk kősziklájától kezdve keresztül Csikszeredára vezető országúton.

A mint a Csik-Szeredára vezető országút Oláhfalun alúli a Vargyas patak hídjától a Cseretető nyulványára kezd emelkedni, a 63 kilométer oszlopon felül s a helységtől alig 2 kilométernyire egyszerre jobbról-balról feltűnik az «Ördögbarázdá». Nagy-Oláhfaluban mindenki ismeri ezt az «Ördögbarázdát»; holott, mint említők, Kis-Oláhfalu népessége nem bir tudomással a Kis-Homorodnál mostani kutatási helyüinktől valami 10 kilométernyire elhagyott töltésről. Az onnan idáig terjedő szakaszt karózzal zárhatták el Nagy-Oláhfalu felett, mert az éjszokról délre futó patakok természetes határuknak nem szolgálhattak.

Az országutat kettévágó töltést kezdetétől óhajtván kíséreni, azért a Majszos rétjén az úttól jobbra be a Vargyas vízéig délnek gyalogoltam a mindenütt hatalmasan kidomboruló töltésen. A ritkás fákkal benőtt rét tulajdonosai egyes területeik határmesgyéjeül használják a mogyoró és tölgybokrokkal benőtt töltést, mely itt túlnyomólag mázsányi kövekből épült s csak a felületét borították földdel. Sokkal szilárdabb, mint a Küküllő két partján elhagyott szakaszok bármelyike.

Mindjárt az országútnál a korona 3 méter széles; külső lejtése kelet felé 4.5 m., belső (nyugat) 3 m.; keleti külső sánczszélessége 2 m. széles és 2 m. magas árokkal bir. (11. rajz.)

Ezt az érdekes szakaszt szemlélteti 12. rajzunk, feltüntetve, a mint az országút által kettévágott töltés a Cseretető ritkás fái közt kiindul s másik részlete a Majszos rétjén marad.

Bennebb a Vargyas felé a Majszos rétjén a korona egész 3 méterig keskenyül; de fala 5 méterig emelkedik, sánczszélessége 1 m. és a keleti külső sánczfal itt 3 méter. (13. rajz.) A Szurduknál egész

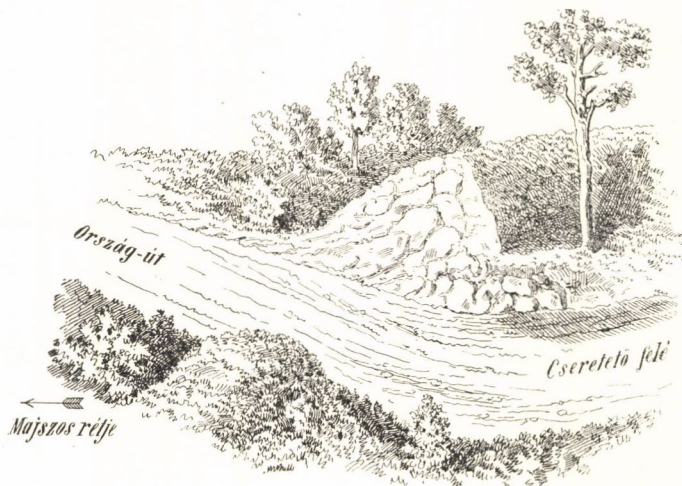
váratlanul 4 m. széles sziklanyílás s ezen belül egy ennél is mélyebb és szélesebb szakadék festői látképe tárul elénk, míg jó mélyen alattunk, a Vargyas árja csap keletről nyugatra át, a szó szoros értelmében ketté vágva a Hargita nyulványát. Oly hirtelen szakad meg a sziklafal, hogy óvatosság nélkül könnyen be is zuhanhat az ember.

11. rajz.

Az országútig vissza 500 métert mérve, a *Cseretető* ritkás tölgyei közt 845 m. magasságban halad felfelé. A hatalmas töltés 2 m. magas, úgy, hogy keleti sánczába állva nem látunk rajta át. Mázsányi trachyt-tuskókból alapozták.

A 900-ik méternél (az országúttól 300 m.) a *Cseretető* laposára kapaszkodva, a tetőtől kissé nyugatra mintegy Oláhfalú felé tekintőleg széles útként szeli a hegyhát réjtjét. Itt 500 méternyire, a *Virágos*

12. rajz.

vészhez átmenőleg egy régi kővel kirakott út szakítja meg, mely Oláhfalú felől a Király kutja felé a *Gyepi patakának* s majd a Kérulyon az Ángyos erdőbe s úgy a *Tolvajos hágóra* halad. Állítólag a század elején még ezt használták. Az út szélessége 3·5 m. s belevág a vallumba, mely itt csak 1 m. magas; de koronája 2·5 m. széles, keleti lejtése 4·5 m. nyugati 3 m., a keleti sáncz 2 m. széles, 1 m. külső mart-

13. rajz.

tal; a belső is 2 m., de ennél nincs olyan szembetűnő külső marthajlás (14. rajz). Alapját méteres átmérőjű trachyt-tuskókból 12 m. szélesre rakták. A kilátás nyugatnak *Oláhfalú* felé és az elhagyott Kis-Homorod—N.-Küküllő közti fensíkra, sőt a retelaki Szőlőhátra elszolgál, úgy, hogy innen oda máglyával egészen jól jelezhettek.

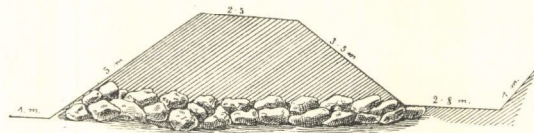
A «*Virágos vész*» oldalának *Köves oldal* nevű déli lejtőjén 800 méter hosszúságban meglehetősen

meredeken kapaszkodik fel; de az 1000 m. magas lapos fensík rétéjére emelkedve, az 1008 m. tetőt jobbra elkerüli s észrevehetőleg keletre, a Csik-Szeredára vezető *Tolvajoshágó* felé keresi a kilátást. Így a Barátok völgyét és odább a Király kútja tájékát jobbra jól áttekinthetjük. A lelapult töltés az 1200 m. hosszú rétet csekély emelkedéssel átszelve a *Köves-patak mezeje* nyergére lejt, a gerincztől keletre (jobb) kerülve a Köves patak a *Gyepi patakához* induló vizeret átlépi. Annak idején ez a forrásér másfelé indulhatott vagy mesterségesen lehetett levezetve, mert most rendetlenül szaggatja töltésünket. A forrásereken átgázolva s Tamás Ágosta oláhfalusi gazdának épen a töltésre helyezett pajtáját elhagyva, a kaszáló rétről egyenesen a *Bükkbeli pusztája* fenyős és bükkös oldalán kapaszkodik ki, úgy, hogy távolról, a Virágos vész oldaláról belejtőleg innen jó messziről hatalmas országútként tűnt szemünkbe. Azonban oly meredeken van vezetve, hogy nem valék képes rajta kigyalogni s kerülővel érkeztünk a tetőre. A *Virágos vész* oldalától 1200 méter a belső Bükkbeli pusztá aljáig. A kapaszkodó 80 méter s az 1080 m. magasságú belső bükkbeli pusztá rendkívül ki levén téve a szélviharoknak, ott túlnyomólag kötöltést alkalmaztak s egy jó darabon a pusztá körakást szemlélhetjük. Az itt uralkodó erős szélviharok erejét világosan illusztrálják a nyugat felé több méternyire elszórt kötuskók. Kitűnő megfigyelő állomást képezett a külső bükkbeli pusztája, honnan délre a Rikán túl a Barczaságot, a déli határhegységet a Verestoronyig, a töresvári-tömösi szorosok barázdáit áttekinthetjük.

A Belső Bükkbeli pusztáján töltésünkől jobbra felbuzgó kitűnő forrásnál mindenestre örállomás lehetett, jóllehet semmi építkezésre utaló nyom nem található. Sátrakban, kunyhókban helyezhették el az őrseget. Fenyőfa bőviben kínálkozott s az építkezés mibe sem került. Töltésünk 1100 méternél a

14. rajz.

15. rajz.

Külső Bükkbeli pusztájára érkeve Csik-Delne környékére, vagyis az alsíki medenczére is bepillantást nyerünk. Itt mindkét oldalán 1.5 m. szélességű sáncz követi.

Alapzata több mint felerészben trachyt-tuskókból épült. Lejtője keletre 3.5 m., nyugatra 3 m., töltés hát szélessége 2.5 m. (15. rajz.)

Az ilyen körakásos helyeket a fenyő sem nőtte be.

Ily módon a sziklaalapzat szélére nőtt fenyőszálak az 1184 m. magaslat szikla alatt felfelé való ságos sétautat tárnak elénk, a jó széles töltést jobbról-balról sorjában követik a fenyők. De az 1224 m. sziklatetőre kapaszkodva, még szebb látvány vár reánk. A szél- és viharjárta tetőn a töltés földburkolata annyira elkopott, hogy csakis a kőágyazat látható, sőt a szél még abból is elragadott egyes köveket. A 7 méter szélességű vallum csupa terméskövekből van kirakva s találni benne 2 méter hosszú, 1 méter széles, 0.8 m. vastagságú tuskókat. Az 1.5×1×0.6 és 1.5×1.4×0.6 méretük igen gyakoriak. (16. rajz.)

Az anyag ott helyben készen kínálkozott, mert balfelé a trachyt-szikla az athmorphæraliszk hatása alatt erős mállatban áll.

Az irány ÉK fordul s a Veres Bükk (1345 m.) fenyvesében mindig Csik felé látunk. A *Veres Bükk* fenyveséből kiérve, keletre (jobb fele) egy keringő sziklafok őrhelynek minősíthető alakzattal bír. A 9 m. széles és 10 m. hosszúságban leegyengetett hegyfok alatt 10 m. mélység tátong, tehát minden meglepetés ellen biztos menhelyet adhatott s a hegyfokról keletre nézve Al-Csikra, Csik-Szereda környékére s az oda átszolgáló Tolvajoshágó minden legkisebb hajlására beláthatunk. Alig 50 méterrel fennebb egy második 8 m. átmérőjű hegyfok következik.

Veres Bükk útja.

Az oláhfalusiak a Veres Bükről a Szeles Vészire átmenőleg, nyugatról egy elhagyott régi utat emlegetnek «*Veres Bükk útja*» néven. Kőkirakás nyomai mutatkoznak is, de a vízmosságok miatt akkora

bizonytalanságban, hogy határozottabban a felől szólni és itélmi nem tudok. Ez az út vagy töltés lefelé már nem vehető észre, ha valóban létezett. *Bükkbeli külső* pusztája mögött a *Mána* (936 m.) laposára délnyugatnak s onnan nyugatra a *Vész-kősziklája* alatt szállhatott a *Vargyas* terére, hogy Oláhfalutól éjszakra a *Csonka* előfokán a *Cserés Kertnek* az ott elhagyott vallumrészlethez kerülhessen. A *Vargyas* árterén semmi nyomát sem találtam. A homorodi fürdő castellumától is szolgálhatott egy rövidebb feljáró a hargitai vallumnak itt szóban levő töltéséhez.

A Szelevészre emelkedőleg ismét hatalmas körakás alakjában jelentkezik vallumunk. Keleti martlejtő 3·5 m., keleti sáncz 1 m., kihajló martfal 0·6; nyugati lejtő 3 m., sánczszelesség 1 m. Ez a többnyire kőből készült hatalmas töltés egyenesen neki vág az 1487 cm. magas gerincznek, honnan délkeletre a Tolvajosig terjedő Csikláz is kiágazik. Míg idáig éjszakelet irányt követett, mostantúl a Hargita gerinczének megfelelőleg ÉÉNy igazodik a töltés.

Idáig a távolsági méretek: Belső-Bükkbeli pusztájától a Külső-Bükkbeli pusztájáig 500 m., onnan Veres-Bükk pusztájáig 550 m., onnan első szikla kiszögellés és őrhelyig 700 m., onnan a hasonló őrhelyig 125 m., onnan *Szelevészig* s a Hargita gerinczéig, vagyis a Csikláz kiágazásáig 1500 m. Borgo-

16. rajz.

zás mezejétől a Mitakóig a gerinczét követi 3·5 km. hosszúságban. Onnan a boroka sűrűsége elrejtí valami 3 kilométernyire s csak 1 klm. látható Csik-Mádéfalva, Csik-Rákos határának a nagyoláhfalusi határhoz szögellésénél.

Ez a töltésvonal a Vargyastól fel a Hargita gerinczéig 15 kilométernyi hosszúságra beérhető, mert az egyenetlen terepviszonyok közt szabatos felmérése több napot igényelne, s én ennyi idővel ott jártamkor nem rendelkeztem.

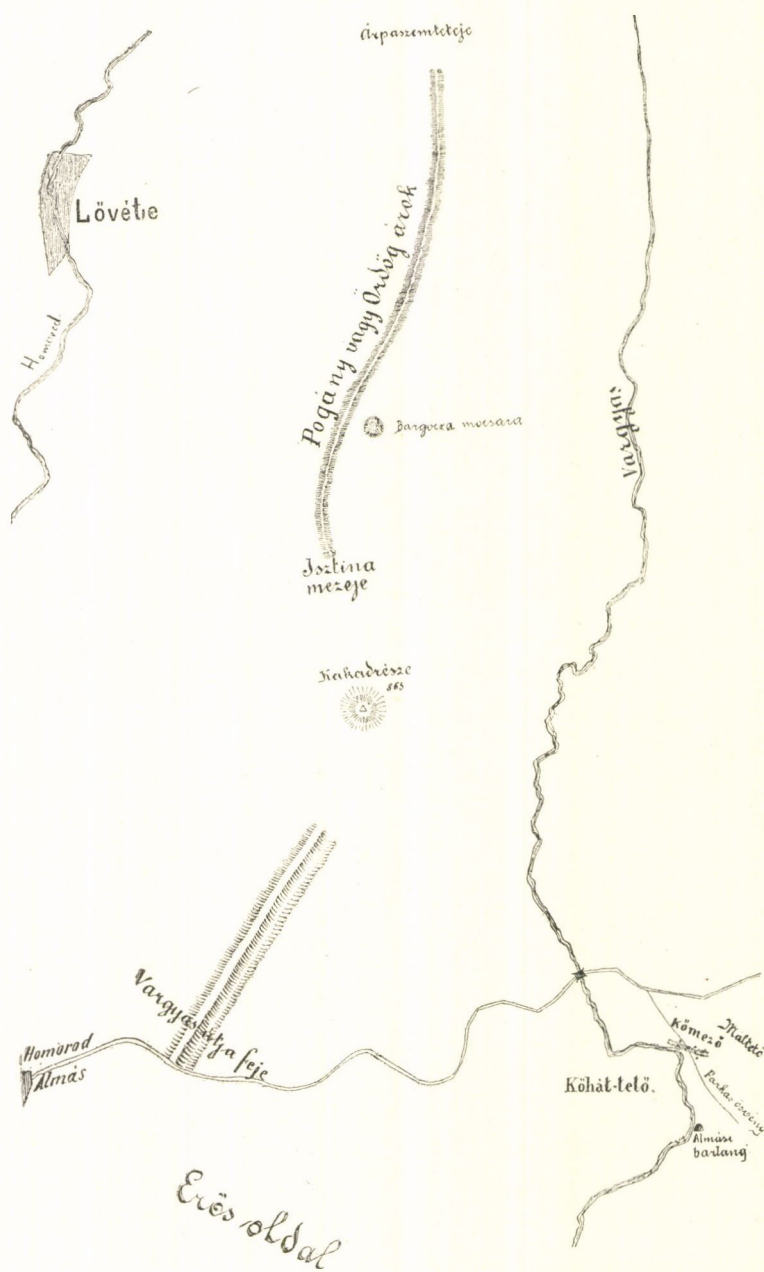
Ime a hargitai limes az Oroszhegytől Kis-Oláhfaluig kinyomozott kelet-nyugatival nagyjában derékszöget alkotva feszül. Amaz a Nagy-Küküllő mellékéről a Tölgyesi szorosnak és a Maros gyergyói medenczéjének néz; míg a Tolvajoshágó aljától egészen a Hargita főgerinczére vezető dél-éjszaki limes pedig az Olt medencze és a gymesi szoros felől feltételezett invasiok meghiúsítására épült s térbeli kiterjedtségével, szerkezeti dimensioival messze felülmúlja a Meszesnél látható határtöltéseket. A két limes szakasz majdnem részarányos, a mennyiben az oroszhegyi kis-oláhfalusi szakaszcsoport is nagyjában 15 kilométert ölel fel s a hargitaival együtt jó 30 kilométernyi kiterjedtséget mutat.

C) A harmadik védkerület.

A vallum déli szárnya a Vargyasvíz keleti áthajlásától, vagyis az ú. n. Szurduktól Nagy-Oláhfalu mellett a Kis-Homorod balparti hegyvonalon a Rikára s onnan le az Olt alsó-rákosi szorosáig.

10. Nyolczadik szakasz. Ördög-árok a lövétei határban. (17. rajz.)

Míg a vallum két előbb bemutatott csoportozata a Hargita láncozatának hegyi átjáróit fedezi s a gyergyói és csiki átjárók ellen van tervezve : a csikszeredai útból délre menőleg *Alcsik* és *Erdővidék* stra-

tegiai vonalainak kellő elzárása képezék a tervezők feladatát. A gyimesi szoroshoz szolgáló *Tolvajos hágó* felől a Vargyas vízének Szt.-Keresztbányától keletre eső sziklás partvidékére majdnem lehetetlenség lévén a kijutás, a Vargyas-Szurdukjától délre emelkedő *Vészkarély* nevű omladványos hegyoldaltól egészen a Kéruly víz beszakadásig feleslegesnek látszott a töltés folytatása. Orbán Balázs szerint ugyan a Majszos meredekjén a Vargyashoz leereszkedik s a lövéteiek nekem is szép meséket tudtak beszélni

a Vészkarélytól a *Satak kutjáig* haladó Ördögárokra. A valóságban azonban nyoma sincs e földműveknek, s bár a Szurdék-Bükkjénél a Vargyast átgázolva még a sziklás omladványokat is végig jártam s a Cserebércz (842 m.) fenyvesét keresztül-kasul átvizsgáltam, sehol sem constatálhatók ilyenmő vonalat. A Vaskapunál, a hol a Kéruly vizétől és hasonló nevű fürdőtől a lövések átjáró útja a 824 m. hegyhátat keletről nyugatra szeli, találjuk az első Ördögárok részletet, melynek elhelyezése világosan a Tolvajos hágó, tehát Csik-Szereda felől beszálló s a szent-keresztbányai szelők által is használt erdei út vonalára czéloz. Ennyiben tehát ez a *Homorod-fürdő* castellumától és Oláhfalutól egyaránt 10 kilométerre, vagyis a *Cseretető* vallumával majdnem azonos távolságra eső sánczain még a gymesi szoros ellenőrzésére szolgált, s itt a székelyudvarhelyi cohors kirendeltsége a homorodszentpáli helyőrséggel combinative működhetett öt kilométerrel délebbre a gyér cserjékkel benőtt és a megfigyelést nagyon megkönnyítő lövetei alszegi legelőkön az Árpaszem-tetőn (865) alúl a Kalkadrésze (891) felé vezető nyergen, hol a Vargyas kiszélesült völgycsatornájából kivezető hegyi út felfelé a már tőlünk jobbra elmaradt Lövétének, és lefelé, a még csak következő *H.-Almás* felé elágazik éjszakról délre 500 méter hosszúságban. Az Árpaszem tetőről az Isztina mezőig egy «*Ördögárok*» vagy «*Pogányok árka*» nevű sánczolat fogad. A 19. rajz ezt a szomszédos töltésrészletekhez való viszonyában szemlélteti. A megkérdezett falusiak szerint az ördög Alsó-Rákosnál az *Otton* egy embertörő malmot akart építeni s e végből a Hargitáról magának hatalmas malomkövet választott ki. A lefelé görgetett malomkö nyomából támadt az *Ördögárok*. A Pogányárok elnevezést pedig úgy magyarázzák, hogy a mikor a török bírta ezt a földet (a mi soha sem fordult elő) a muszkákkal (a mi ismét merő képtelenség) ide vonták meg a két ország határát. Aztán tessék a nép phantasia után indulni! Vége felé közelítőleg nyilván ott, hol a Vargyas mellől nyugatra út vezetett át, körded mélyedés látszik a sáncz keleti, tehát külső részén (17. rajz). Ez a *Bargocza mocsara*, mert bemélyedségénél fogva sár, szittyó nő bele s a víz tocsává gyűl. Keletkezését úgy adja elő a nép, hogy az ördög megfáradva a nehéz malomkö hajtásában itt pihenőre tért, s az alatt a malomkövet is lefektette. Eme 8 méter átmérőjű körded mélyedésben *nem bajos az őrtorony* helyét felismernünk, a mi annyiban össze is vág a caledoniai szabványnyal, hogy a félkilométer hosszúság itt is megvan. Ebből kiindulva, a többi szakaszokon is minden félkilométerre feltételezhetjük az őrházakat, melyeket mint már kifejtettük is, a kéznél talált erdőségek faanyagából könnyű szerrel előállíthatnak.

A sáncz természetesen jelentékenyen betelt, de ennek daczára még 0.5 méter mély és széles s mindkét partján észrevehetjük az egykori földhányásból előidézett martszél.

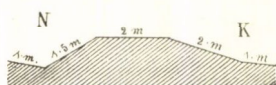
11. A Vargyas és Rika patakok fontosabb átjárói a Kis-Homorod völgyére és ez átjárókat jelző vallum-szakaszok.

A Kakadrész (891 m.) nevű erdősmagaslattól vagyis a homorod-almási barlanghoz átvezető hegyi úttól dél felé egészen Nagy-Küküllőmegye határszéléig, tehát az alsó rákosi erdőkig, tehát e 25 kilométernyi erdős hegyhátakon egymástól rövid közökben több olyan vallum-részlet fogad, melyeknek utólagos összehasonlításából világosan kiderül, hogy egy ugyanazon főczél lebegett a tervezők szemei előtt. Az egyes szakaszok összehasonlítása után jutottam ugyanis ahhoz az észlelethez, hogy a Vargyas, Rika és Kormos vizek összefolyásától, a Vargyas Olasztelek és Felső-Rákos közti területről, hol Felső-Rákos ásványforrásai felburognak egyfelől a Vargyas-patak mentén Homorod-Almás és Homorod-Karácsonyfalva, másfelől a *Rika pataka* mellett a jelenlegi hatósági út irányában át az Oláh-patak mellett Oklánd, Homorod-Újfalu és végre a Rikába szakadó mellékvizek, főleg a jobbparti *Nádas-patak* mellett át a Kis-Homorod alsó vidékeihez (Zsombor, Mirkvásár) olyan közlekedési útvonalak szelik át a Rika-hegységet és erdős nyulványait, melyek a rómaiak idejében hadászati tekintetből kiváló gondozást igényeltek. Valóságos concentricus kifejlődést adtak e megfigyelő és elzáró alkotásuknak, úgy, hogy a modern harczászat magasabb műszaki elvei érvényesülnek azok elrendezésében és kivitelében. Lássuk tehát ez érdekes és sok fejtörésembe került vallum-részleteket.

12. A vallum kilenczedik szakasza Kakadrésztető és Vargyas útja feje között. (16. rajz.)

A *Kakadrésze* déli folytatása abba a nyeregbe megy át, melyen H.-Almásról a Vargyashoz s egyúttal a híres barlanghoz kelet felé átjárunk. Azért ezt a nyeret *Vargyas útja* fejének nevezzük. Itt a Vargyasvíz felső völgyéről és a Vargyason túli Máltető felől átvezető utak találkoznak s egészen helyén vala tehát a délre vonuló hegyhát keleti szélén nyugatra hajló ív-alakban megépített töltés. A jól ki-domboruló töltés egészen a Vargyas útja fejéig terjed s a *Kőhát teteje* meredekje alatt érte végét, csak-hogy a hegynyergi utak itt teljesen eltiporták. A megtartott részletekben töltéskoronája 2 m. széles, lejtő nyugatra 1.5 m., keletre (Vargyas felé) 2 m. Sáncz keleten 1 m. széles. (18. rajz.)

Már a töltés domborulatának nagysága elárulja, hogy erre az átjáróra nagyobb súlyt helyeztek, mint a vaskapui és árpaszemtetői két sánczrészletre. De még nyomatékosabb bizonyítékot nyerünk a *Vargyas útja* fejének közlekedési és hadászati fontosságáról abban, hogy túl a Vargyason a barlang fölött is jónak látták még egy előretolt mellvédet az ú. n. Tatártöltésben felállítani s ilyen formán kettős őrvonallal őrködtek ezen útszakasz felett. Ezt az érdekes szakaszt azért külön helyrajzi térvázlattal kívánjuk szemléltetni. (Lásd 18. rajzot).

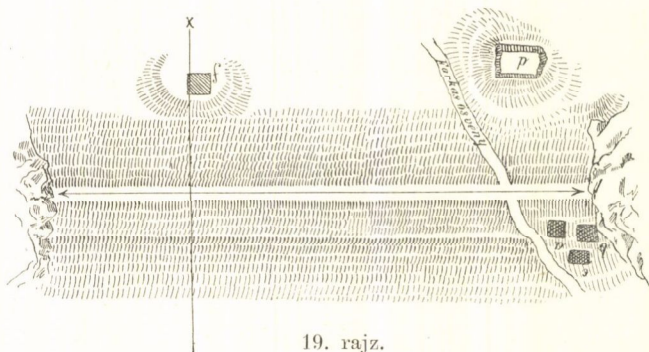

18. rajz.

13. A vallum tizedik szakasza. Tatártöltés a Vargyas bal partján az almási barlang feletti Erdős oldalnál.

Homorod-Almásról keletre az erdei úton a Vargyas útja fejénél a Vargyashoz lejtve, annak kies völgyéből a túlsó partján a barlanghoz készülő utasok rendes állomásául szolgáló *Kőmezeje* nevű hegyi rétig haladunk. (L. 17. rajz.)

A régen búsújáró helyül szolgált *Kőmezején* még kápolna romjai (*d*) ott porladoznak s attól délre a Vargyas mellé leszolgáló meredekhez, a lejtás nehézségeit nevében jellemző *Erős oldalhoz*

19. rajz.

közelítőleg hatalmas töltésen kell áthatolnunk. Tatártöltésnek emlegeti a nép. A mint azonban jól szemügyre vettem, rögtön tisztába valék arról, hogy a Vargyas útja fejével majdnem szemben, attól 5 kilométernyire megépített töltés római mű és a már idáig vezetett határszéli védmű egyik exponált részlete. Az Orbánnál említésbe jövő egyidejű művet azonban nem konstatálhatom. A Vargyas bal partja felett kimagasló Máltető (1125 m.) meredekje annyira elzárja a tovább jutást, hogy csakis a Máltető megkerülésével vagy a Vargyas medrében folytathatnók útunkat. A Vargyas vízmedrében nem mindig

lehetséges a legázolás. A Máltető megkerülése késedelmes. A régiek tehát egy sziklába vágott — bár ma erősen megrongált — ösvényt vezettek el a Máltető vargyasfelőli meredek oldalán, úgy, hogy a Vargyasal alább egyesülő Hidegasszony patakán át a *Les* nevű tetőre (1102) s a Kovászó pataka mellett kelet felé be a Kormoshoz s a Dobokápolnája feletti *Rózsamező* érintésével ki a *Baróti pusztára* s úgy Alsócsíkba, jó gyalogos egy nap alatt eljuthat. (19. rajz..)

Az erdővidékiek most is járják ezt az ösvényt s hajdan a Kőmezeje kápolnájánál tartott búcsúkra is itt jöttek át nagy vidékről. Ennek a *Farkas ösvénynek* kezdetéből az *Erős oldal* meredekje s az ott levő pajta között vonul el a *Tatártöltés* nyugatra a Vargyasra dülő szikláig 422 m. hosszúságban. (20. rajz.)

20. rajz. Atmetszet a Tatártöltésén a Vargyas völgyéig.

Ily módon a Farkasösvény és a Vargyasvízvölgy erősoldali kijárását elzárta teljesen. A Farkas-ösvény felé a töltésen kívül 3 verem jelzi *a, b, c* őrtanyát. Elöl egy 10 □ m., mögötte 2 olyformán, hogy a Máltető felőli 6 □, a másik 10 □ m. térfogattal bír. Mindenik 1—1 m. mély. Ide tehát 12 főnyi legénység lehetett vezényelve s az első verem az őrtan megfigyelő tornyát, a más kettő az őrtanyákat fogadta be. A töltés a legszebbek egyike, koronája 2 m. széles, kifelé 4 m. lejtős, sánccszélesség 1·3 m., a sánc külső martja 1·5 m. Töltés magasság 1·5 m. A töltéstől éjszakra a kápolnarom (*d*) irányában egy csüfféle épület (*f*) szolgál az utasok tanyahelyéül. Az egésznek helyrajzát 2 rajzunk illusztrálja *f* csüctől mutatva délfelé a töltésen át be a Vargyasig lejtő Erősoldalt is.

14. Tizenegyedik szakasz. Kakasbarázda a homorod-almási barlang átellenében a Böcsök Mál nevű mészsík déli oldalától a Megye patakán át. (IV. térkép.)

A Vargyas balpartjáról visszatérve a Vargyas útja fejéhez, onnan délre a *Kőhát-teteje* (888 m.) felé kell útunkat folytatni. A Homorod-Almás felé tekintő mésztetőre felmenet és a gerinczen semmi nyoma töltésünknek. A 2·5 klm. sziklás hegyélen hajdan mezei gazdaságot folytattak a falusiak, valószínűleg a török-tatár becsapások miatt, minthogy ezen fensíkokon jól megvédehették magukat. Így nyugatról keletre egészen a Vargyas fölé hatolunk, szembe a barlanggal. Azt a már csak egyesével járható meredek szirtet Böcsök Málnak nevezik. Az arról délre lejtő meredek horpadásokat, melyek első tekintetre a hőcsúszamlások és vízmosások eredményeül bizonyosulnak, a Kakasbarázda kezdetéül nézi a nép azzal a csodálatos phantasiával, mely a legparányibb sziklát várnak és a hegyi ösvényeket ősi sánccolatoknak tudja minősíteni.

Azonban a Böcsök Mál déli lábánál igenis feltűnik a Kakasbarázda hatalmasan kidomborodó töltése. A «Gyükeres kert»-től a Szabó László kertje mellett kiemelkedve előbb nyugati, majd déli irányban átszeli a köhättetejének a Vargyas felé lejtő patakát. Abból a György Ferencz kertje mellett a *Belső Barraha* réjtjére kap ki, majd átvágja a *Vargyas* Megyepataka nevű mellékvizet s a *Czike aratása* mellett a Merketető Dugaszó nevű melléksúcsa alatt elvész. Ezt a részt pontosan nem mérhettem fel az idő kedvezőtlen volta miatt, s itt utólagos kiegészítésre szorulunk.

A Kakasbarázda eme szakasza is a Vargyas völgyén Erdővidék felől H.-Almásnak irányuló s a falusiak által a Megye pataka mellett a Vargyas útja fejéhez felszolgáló s most is használt út elzárását czélozta. Ezen út a Vargyas víze mellett Vargyas községhez már szekérrel is járható és Barót, illetőleg Kis-Bacznó felé a Mitács hágón át Csík-Verebesnek s onnan az úzvölgyi szorosba nyeri folytatását. Ime tehát a mint a Vargyas útja fejenél ívszerűleg elvonuló vallum-részlet a Vargyas víznek a barlang felé

irányuló s kis víznél vagy téli fagy idején járható útja ellen irányult, a Kömező Tatártöltésével az év minden részében gyalog és lovas embernek hozzáférhető Farkas-ösvény katonai ellenőrzését vették czélba. épen olyan éleslátással felismerték a Böcsök Mál alján a Megye pataka mellékének stratégiai jelentőségét E három védmű azonban mind a H.-Almás fölött, a Vargyas útja fejeződésénél összpontosuló átjárók biztonsága érdekében létesült.

15. Rézút a Merketetőtől (1003) Hagymás váráig.

A Megye patakától délnyugatra emelkedő Merketetőn (1003) az almásvidéki emberek egy régi vár romjaival kecsgettik rendesen a látogatót. A várnak nyoma sincs s alkalmasint a kibuvó méztuskók, rétegfejek tévesztik meg a könnyen képzelődő pásztornépséget. A messzire kitérszó és távol vidékre le a brassói határszélig kilátást nyújtó hegytetőnél a vallum sem folytatódik, mert a minden oldalról nehezen megközelíthető sziklás magaslatot véletlen megtámadások ellen már a természet kellően biztosítja. De azért ott egy megfigyelő őrhelyet feltételezek, mivel a Vargyasról éjszaknyugatra a Mocsár (640) kaptatóján kiinduló hegyi átjáró egyenesen a Merketetőre szolgál s innen az imént ismertetett vallumrészletek környékét teljesen áttekinthették. Vallum helyett azonban a Merketetőtől délre a *Rézút* hívja fel figyelmünket. Ugyanis a Merketetőtől délre a Fejedelem asztala tisztáson át, hol a hagyomány szerint I. Rákóczy György bölényvadászata után lakomát rendezett, egészen a karácsonyfalvi *Kerekdomb nyakáig*, keresztül a Hagymás erdőn H.-Karácsonyfalva *Senye* és H.-Almás *Megye Bükkje* erdei között, vallum 5 klm. hosszúságban elvonuló ösvényt *Rézútnak* nevezik. Ez az ösvény minden hihetőség szerint gondozva is lehetett s alkalmasint porondozás alatt állott, mert az őrzőjáratok útjául szolgálhatott délről éjszakra. A Meszes Sziklás szakaszain, vagy meredélyein szintén megszakad a vallum s Torma Károly a gopoi hegyszélen Hodosfalva felett az általa számított 1—5 őrtorony között kiporondozott utat észlelt szintén.

16. Hagymásvár, a Kis-Homorod mellékének castelluma a homorod-karácsonyfalvi Szilostetőn. (21. rajz.)

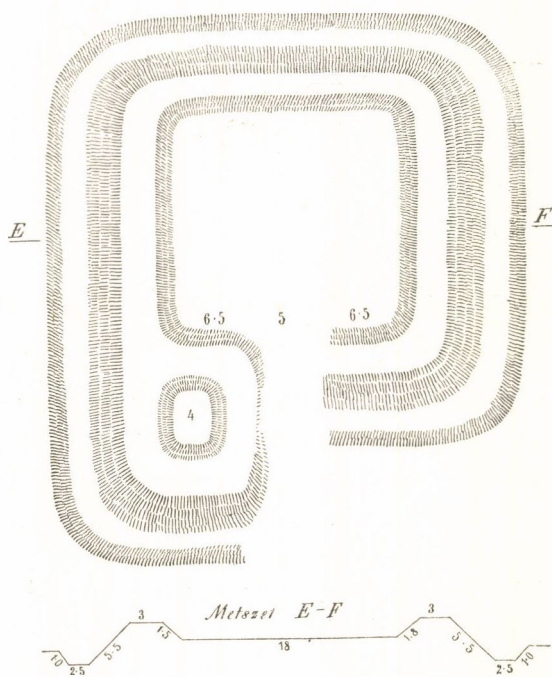
A homorodfürdői és tibodi castellumok példáin elindulva, szorongó érülettel nyomozgattam a Kis-Homorod mellékére szintén feltételezett castellum után. Annál nagyobb örömmel töltött el, midőn a Rézúttól délre a Kis-Homorod és Vargyas-patak közti nyereghorpadás Hagymás várában azt megtalálnom sikerült. H.-Karácsonyfalva és Oklánd felől ugyanis a rikainál egy körülbelül 9 kilométerrel rövidebb átjárót ismer és használ az erdővidéki lakosság. H.-Karácsonyfalváról a Mogyorós patakát, H.-Oklándról a Szilas vagy Karácsony patakát követve érkezünk a Hagymásvár által elfoglalt alacsony nyeregére. Orbán Balázs keserű csalódással kicsinyli a «jelentéktelen négyszögű erősséget, mely csakis 140 lépés kerülettel bír s mivel a magasan fekvő beltért körítő gátönyban még ásogatás után sem akadt falnyomokra, azt kelle hinnie, hogy csakis földvár volt». Annál nagyobb elégtételül szolgált nekem a tűnődve nyomozott földvár megpillantása, mert annak római voltát az általam Dacia minden pontjáról átvizsgált számos castrum után nem vala bajos megállapítanom. Még a hegynyereg vizenyösségét is óvatosan kikerülte a római tervező s inkább éjszakra a Szilos oldalára tolta kissé fel. (L. 21. rajz.)

A négyszögű földvár lekerekített csúcsai a négy világrészt jelzik. A déli és keleti sarok közt a Vargyas felé tekintő homlokzaton nyílik meg az 5 m. széles bejáró, melynek védelmére a déli saroknál 4×4 m. belvilágú négyszögű őrtorony alapját jelölhetjük meg. A földből felhányt négyszögre fatorony következhetett, honnan az űr megfigyelését teljesíthette. Kívülről 1·5 méter mély és 2·5 m. széles sáncz futja körül az egészet a bejáróig. A védősánczból 5 m. meredekség emelkedik a 3 m. széles várfokig, melyről 1 métert lejtünk a vár udvarára. A sánczok irányában kívül 25 méter a szélesség és hosszúság, míg a vár belterülete 18×18. Ilyenformán a belterület 324 □ m., a védelmi arcvonal összege pedig 72 m., úgy hogy őrsége kétségtelenül egy centuriából állhatott. A castellum várfokát palisadművel erősíthették meg, minthogy falazatnak semmi nyoma s csupán eszerépneműre talál — bár nagy ritkán —

a kutató. Az egészről kellő átnézetet nyújt 21. rajzunk, mely *EF* átmetszetével a sánczok és töltésszerkezet mivoltát is szemlélteti.

Az őrségre fontos jó ivóvíz itt is egészen kézügyben vala, mivel nyugatra a lejtőn alig 100 lépésnyire jó ivóvíz-forrás buzog fel. Az egész környezet különben vizenyős s a Hagymás elnevezésben is a sok hagymás vízi növény tenyésztete jut kifejeződésre. Ott jártamkor is, 1894 augusztus, javában díszlett a sok *Narcissus poeticus*. A néprege ugyan ide is egy borzalmas drámát költ, mely szerint egy gonosz legény kincset gyanítván tele átalvetőt hurezoló leány pajtásánál, azt megölte, utólag látva csak becsalódását, mikor hagymánál egyéb nem ürült ki az átalvetőből.

A castellum helyrajzi fekvése kiválóan fontos. Alig 4·5 kilom. nyugatra H.-Karácsony falvánál érjük hátvédjét s onnan 4 km. nyugatabbra a Koldustető (581) hágója mögött a h.-szt.-páli castrumot. Keletre a Hagymás vize mellett Vargyas község alig esik egy órányira. Azon alul a Kormos és Vargyas egyesülésétől keletre Barót elkerülésével egyenesen Biboreczfalva, Baczon érintésével a Sugó patakon fel

21. rajz.

a Petecske (1209) hágó nyergén s a Mitácson (1151) át egy nap alatt Alcsikba érkezhünk, a honnan az úzvölgyi szoroson át a Szeret mellé a legközelebbi átjárót nyerhetjük. (IV. térkép és I. térkép.)

A «Hagymásvár» castellumának emez elhelyeztetése világosan illusztrálja, hogy a rómaiak idejében nem a Rika-hágón áramlott a külforgalom Dácia felé, hanem ezen a hegynyergén, hova a hatósági utat is már többször át akarták helyezni. A Vargyas mellett felfelé az almási barlang táján elvezető bejárók is mind az említett határszéli irányból fenyegették Dáciát s az egész védelem centrumát erre felé azért képezheti a Hagymás vára.

17. Kakasbarázda, H.-Oklánd és Vargyas közt a Likat tetején.

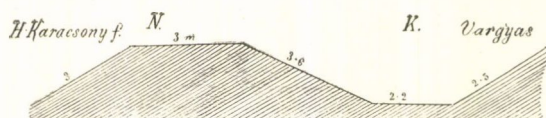
De a Hagymás várával egymagában nem érték be a rómaiak, hanem innen alig egy órával délebbre a mint a «*Nyárasalja*» kaptatóján (honnan a Hagymás várára pompás áttekintést nyerünk) az Oklánd és Vargyas határait Karácsonfalvával összehozó Likatra felkapaszkodva, az erdei úttól keletre,

Vargyas felé menőleg, a hatalmas tölgyek közt egy újabb vallumrészletet helyeztek el. Az éjszokról délre haladó hatalmas töltés sánczának nagyságát eléggé megítélhetjük abból a tényből is, hogy Gyertyánfy János, vargyasi birtokos, 2 m. hosszú és 2 m. magas farakásai jól elfértek abban.

A Vargyas felé lejtő Határpatak árok fejtől 50 m. jó meredekre halad a töltés s 450 m. egyenesben halad délről éjszakra s azután az Oklánd felé irányuló Gyepi patakárok fejénél 50 m.-re leereszkedik. Összes hosszúsága tehát 570 m.

Az erdő sűrűjében rejtőző Kakasbarázda még a közvetlen környék emberei előtt sem igen ismeretes, úgy hogy Orbán Balázs sem részletezi s Dersi József unitarius lelkész szives kalauzolása mellett is ugyan nehezen akadtunk reá. Méretei feltűnő nagyok. Kelet felé a sánczból 2·5 m. magas marttal emelkedünk ki. Sáncszélesség 2·2 m., abból nyugatra a töltésre 3·0 m. emelkedés, láttér-korona 3 m. széles és nyugati lejtés 3 m. Túlnyomólag földből rakták össze, miután itt a kő nem állott annyira kezük ügyében. (22. rajz.)

A vallum helyzetéből kitetszőleg a Vargyas felől a Rikának irányuló hegyi átjárók ellenőrzésére készült.

22. rajz.

18. Kakasbarázda a rikai út két szélén, u. m. délre Csaló vágott erdő és éjszakra Énos oldaltető felé.

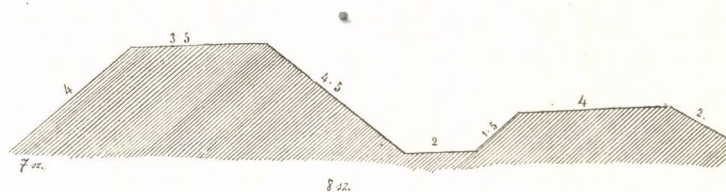
Az imént leírt vallumrészlettől dél felé a «Kustély vára» igényli még az archæologus érdeklődését. Dersi József kalauzolása mellett jártam meg azt is; de sem rómainak nem tarthatom, sem Orbán Balázs ide vonatkozó nézete szerint a «Székelység» várrendszerébe nem iktathatom be. A többi hasonzerű várakkal együtt óhajtván, majd ha mindannyit megvizsgálhattam, mindezekről szólni, e helyen csak annyit említek fel, hogy római előttinek tartom.

A rómaiak legközelebbi határvédelmi alkotását az Oklándról Erdővidékre szolgáló hatósági út hágóján a 210—211. táviró-oszlopok között feltűnő Kakasbarázdában találjuk meg. Orbán Balázs* szerint ugyan «a Somostetőtől a Somospatak völgyét átszelve, felmegy a Hegyestetővel egybefüggő Kustélyra, honnan ismét leszáll a Rikapatak völgyébe, innen nagyon tisztán láthatólag felkap a Likatra, erről a Hagymás kőtetőre, honnan a Sugó hegyen, Zoboron és Godrán hegyek irányában egyenes irányban áthaladva, az almási barlang mellett a meredek Kőhátra és Erösre emelkedik, honnan Lövéte, Oláhfalú és Zetelakánál tovább nyomoztuk». A 234. lapon egy másik kalauzának szája után Kustély várával kapcsolatosan ismét módosítja leírását ilyen formán. Nemcsak a sok tekintetben érdekes Kustélyvárat fedeztem fel, hanem találtam e mellett egy másik a Kakasbarázdához hasonló két öl széles-ségű, egy öl magasságú s nyugatról mély sánczczal szegélyezett töltést is, mely *Országhatára és Fejedelmi méta név alatt ismeretes a nép előtt.*

Ezen töltés épen a Rika-tetőn vonul el, az országutat azon a ponton vágva át, hol az Bordocszék felé lejtteni kezd, innen délirányban a Csaló bérczen átfut a sambori erdőkre, onnan a rákosi Tepej felé. Északi irányban felkap a Boczkerek domb tetejére, onnan leszáll a Gyertyánkút szögletéhez; honnan Gázlókutbükkön, Hitványkutbérczen és Gyepübükknél Kustély várát megközelítve, átvonul Hagymás várához, hol vonalát elvesztém, de mint mondják, mindaddig folytatódik, míg az alább vonuló Kathorandával össze nem olvad. Valamint a Kakasbarázda czéljával nem vagyunk tisztában, úgy ennek

* Orbán Balázs. Székelyföld leírása I. kötet 1868. 233. lapján.

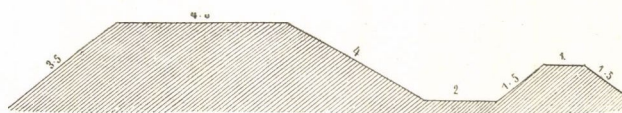
mivoltát is bajos megállapítani. Út nem lehetett, a magyarok bejövétele előtt Székelyföld határa lehetett. Nem is szükség az előadottak után külön is kiemelnem, hogy egyugyanazon töltésre vonatkozó ellentétes leírással van itt dolgunk, Orbán Balázs egyszerűen áldozata lett nagy hiszékenységének. A mint olvasóim már észrevehették, Oláhfalutól, vagyis a Vargyas Szurdékjától semmi összefüggés nem

23. rajz.

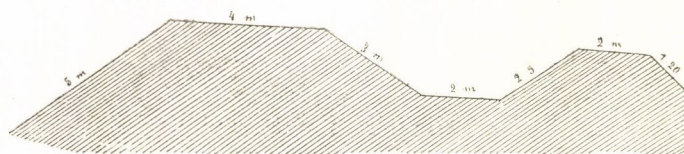
mutatkozik a Kakasbarázda rendszerében s Orbán csakis mások szavahihetőségében bizva bocsáthatta nyilvánosságra a helyszíni ellentétektől hemzsegő s általa kellően felül nem vizsgált homlokegyenest ellenkező értesüléseit. Nagy hiszékenységgel nekünk utódainak is sok ok nélküli vesződést és fáradozást okozott.

A Kustély várától is délre az *Énos* oldaltető (704) közelében valami négy kilométernyit az erdők közt a Rika útjáig lekerülünk, csak akkor érjük a szóban forgó Kakasbarázdát. S itt sem folytatódik

24. rajz.

állandóan tovább. Az út által ketté osztva, éjszaki szárnya valami 100 méternyi hosszúságban Oklánd felé az út görbülete belevágódik. Azután éjszakra emelkedőleg az Oklándnak induló (nyugat) Oláhpatához lejtő árok, valamint a Rika (kelet) egyik mellékárka fejénél az *Énos* oldal előtt s az úttól 200 méternyire a lejtőn hirtelen megszűnik. Az országúttól délre (jobb) hatalmas kettős töltésével a fasorok között annyira szembevető Kakasbarázda a *Csaló vágott erdeje* felé némi emelkedéssel indul ki, majd szelid lejtéssel a keletre (Rika patakához) és nyugatra (Kis-Homorodhoz, Homorod-Újfalu és

25. rajz.

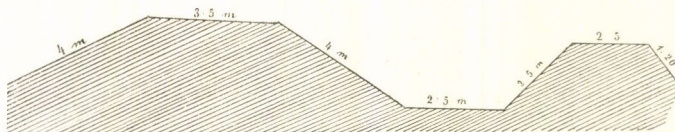
Sombor között) irányuló árokfejek közt az országúttól 800 méternyire véget ér. A befejeződésnél még a sáncz leásási véglapja is egész élesen megkülönböztethető. Az országúttól befelé induló erdei út jó darabon töltésünkre telepedett s azután keletre letér róla.

Ez összesen 1100 méternyi vallumrészlet annyiban is elüt az idáig látottaktól, hogy kettős töltéssel készült. A keleti vagyis Erdővidék felé néző töltés a magasabb, a nyugati a törpébb. Keletre 4 m. lejtés s töltéskorona, a magas töltésen 3.5 m. lejtés, befelé (nyugatra) 4.5 m., sánczélesség 2 m., emelkedés nyugati töltésre 1.5 m., annak hátszélessége 4 m., legszélső lejtő nyugatra 2 m. (23. r.). A sánczból állva, a külső magasabb töltés helyenkint 1.5—2 m. magas. A 24. rajz a végső szakasz átmetszetét adja.

Külső töltéslejtő 3·5, koronaszélesség 4·5, belső lejtő 4, sáncszélesség 2, emelkedés 1·5, belső töltés szélessége 1, lejtése 1·5 m.

Az úttól éjszakra is hasonló nagyjában a szerkezet. Anyaga túlnyomólag föld s kő alig mutatkozik benne. Közvetlenül az úttól balra töltéslejtő keletre 5 m., korona 4, belső lejtő 3 sáncsz. 2, belső töltés emelkedés 2·5, korona 2, belső lejtő 1·2 m. (25. rajz.) Végző szakaszán külső lejtő 4, korona 3·5, lejtése 4, sáncszélesség 2·5, emelkedés 2·5, töltéskorona 2, lejtés 1·2 m. (L. a 26. rajz).

A Rika valluma nyilvánvalóvá teszi, hogy a rómaiak idejében is olyan közlekedési utak szolgálták itt át Erdővidékről a Kis-Homorod mellé, melyeknek katonai megszállása mellőzhetetlen vala. A töltés Oklándtól keletre 6·5 km., Homorod-Szt.-Pál castrumától 12 km. és Székely-Udvarhelytől, a vidék központi castrumától 27 km.-re esik. A h.-szt.-páli őrőség tehát alig 2—3 óra alatt, a székely-udvarhelyi pedig a hegyi rövid átjárókon 1/2 nap alatt itt teremhetett.

26. rajz.

19. Kakasbarázda a Fehér-Kút tetején Szász-Zsombor határán.

Homorod-Újfalunál eredménytelenül végződven puhatólódzásom, Somborra néztem át azon reményben, hogy a magyar lutheranus hitközség képzett és irodalommal is foglalkozó lelkésze (Rorundai) némi adattal segítségemre járulhat. Ő azonban czéljaimra használható adattal nem rendelkezvén, innét vissza kelle térnem a Rika hegységébe.

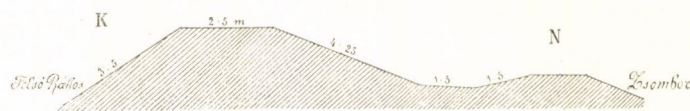

27. rajz.

Ott a rikai Kakasbarázdától délre, alig pár kilométernyire a Fehér-Kút tetején (755 m.), innét a rikaihoz hasonló kettős töltés bukkan az erdőből elé. Az éjszakraól délre vonuló töltésszakasz rendeltetésével hamar tisztába jöhetünk, tudva, hogy a *Rika* és *Nádas-patakok* egyesülésétől egészen a *Vargyas* mellől nyugatra a rikai lejtő által Felső-Rákos előtt szintén metszett Boldihegyre (683 m.) s onnan a *Fehér-Kút* tetőre emelkedő legrövidebb út itt szolgál át Sombor felé a Kis-Homorodhoz. A Fehér-Kút vallumrészlete éjszakra a Rikához lejtő Kövespatak (homorod-újfalusi erdőtulajdonosok szerint Kicsi-Bükk pataka) árkatól kiindulva a *Nyergesmező* erdején át, 150 méternyire a Legény sírjánál metszi az említett hegyi utat s onnan még 100 méternyit lejt a **Fehér-Kút** pataka árkáig. 27. rajzunk ezt az átvágódást, hol t. i. az erdei utat bele vágták, szemléleteti.

A keleti felöltés hátszélessége 3 m., martlejtője mindkét oldalon 2—2 m. A belső töltés félakkora. Odább Felső-Rákos (kelet) felé 3·5, töltéskorona 4·5, belejtés 4·25, sáncszélesség 1·5, emelkedés 1·5, belső töltés korona 1·5 lejtése 1·5. m. (28. rajz.)

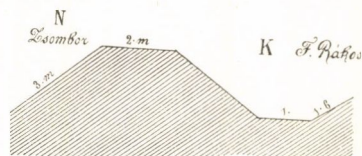
Ez is földből készült, mint hogy a kő nem kinálkozik oly bőviben, mint a Hargitánál és az orosz-hegyi, oláhfalusi fennsíkokon. A fákkal benőtt töltést helyenkint a rikaihoz hasonlóan sétaútnak nézi a laicus.

28. rajz.

20. A Csilyános, feketetópatalki, nádaspatalki, szilastetei szakasz Felső-Rákos határában.

A Fehér-Kút pataka nemsokára a Hosszúpatak (jobb) és Fenékpatak (bal) egyesülten, Feketetó patak néven kelet felé csörgedez. A nehezen járható omladékos oldalon leereszkedve s folyását követve, a vargyasiak Sós-kútjánál a meredek balparton jó magasra kell kikapaszkodnunk. Alig lejtünk innét a patak mellé, a Rauber-féle erdőőr kunyhó alul, bal felől *Csilyános* ritkás tölgyeséből a kopáron megszakadó trachyttufa meredeken leereszkedik a Kakasbarázda töltése s a völgy tulsó oldalán ferdén kihaladva, a Nádas erdejének fái közt a báró Rauber-féle mészkemenczékig a szintén délre haladó erdei úttal párhuzamosan egészen közel észlelhető. A mészkemenczén túl a Nádas medrét is átvágja s a Szilas tetőre, vagy a közeli odvas mészsziplák után Medvebarlang tartományának nevezett szikláknál vonul el. A Rauber-féle mészkemenczéknel a keleti sáncz martja 1.5, sánczszélesség 1 m., töltésmart 3 m. töltéskoronája 2 és nyugati lejtő 2 m. (29. rajz.) A Szilastetén túl a Szilasmezeje fennsíkján egyszerű sánczkert folytatódik.

29. rajz.

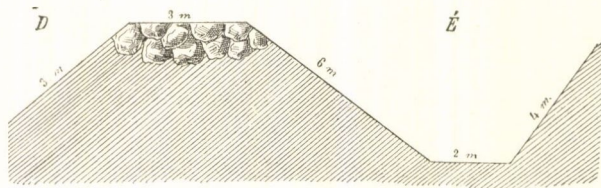
A nagyjában délre haladó védvonal a Fehér-Kúténál keletebbre Erdővidék felé annyira elé van tolva, hogy az almási barlang Kömezejénél látott Tatártöltéssel körülbelül egy légvonalba esik. Az almási barlangtól számítható vargyasi illetőleg erdővidéki átjárók elzárására tehát félkör alakban megvont töltéssorozat legkeletibb két irányát képezi éjszaka a Tatártöltés és délen a Csilyános-szilasmezei szakasz. Utóbbi a Rika-pataktól a boldi hegyből délnyugatra ágazó feketetőhegyi (Feketető és Nádaspatalkok közén) és szilastetei (Nádas és Szilaspatalkok közt) hegyi átjárókat zárta el. Mindezen átjárók pedig Vargyas Olasztelek közt egyesülnek abban a fontos útvonalban, mely Baczon, Csík, Verebes közt Alesíkba s onnan az úrvölgyi szorosban a Szeret völgyére be Moldovába folytatódik.

21. A N.-Küküllő-Olt közti vallumsorozat utolsó szakasza a Szász-Somos tetőn Alsó-Rákos erdejében.

De a szóban forgó déli töltészár a Szilas mezejétől délre 5—6 kilométernyire voltaképpen befejeződését már Nagy-Küküllő területén a Köves-Dombon, illetőleg *Szász-Somoson* nyerte. A *felső-rákosiak* híres *Lapiás kútjától* (hol 9 vályut lépcsőzetesen színültig tölt a kitünő forrásvíz) délre a 800 m. Macskalik-tetőre emelkedve, azzal a *Rikapatak* forrásterületétől és egyúttal Udvarhely megyétől is búcsút veszünk s útunk már közvetlenül az Olthoz hajlik, a mennyiben az összes vízerek is odaszolgálhatnak.

A Nemes Jakab irtásánál gróf Teleky Sámuel alsó-rákosi erdeibe jutunk. A vasút építésekor kihasznált erdőben alig jár emberi lény s az utakat is annyira benőtte a sűrűség, hogy egyik szemem szinte áldozata leve kutatási buzgalmamnak. Így a Kárhágó fején át a 825 m. Köves-Dombra vagy Szász-Somosra érkezünk s ott egyszerre nyugatról keletre előnkbe fekszik a keresett Kakasbarázda. Nyugatra az Alsó-Rákoshoz szolgáló Sósút balparti *Somos* éjszaki árkából 70 métert emelkedőleg halad, majd 200 m. egyenesből a *Vargyas-Gödre* nevű árokfejen épen az Olt balparti hírneves és Orbán által ismét Kakasbarázdával felruházott, bár ezzel nem bíró Függekő átellenében végződik. Ilyenformán 330 méternyi hosszúsággal bír. Töltése a lehető legtekintélyesebbek közé tartozik s itt a bükkös árnyékában alig szenvedett rongálódást. (29. rajz.) Meredekjén alig tudunk lemenni és sánczába állva nem láthatunk át a töltés nyergén. Éjszaki sánczmart 4 m., sáncszélesség 2 m., töltésemelkedés 6 m., koronaszélesség 3 m., nyugati lejtő 4 m. (30. rajz.) Töltés magassága 3 m.

Azt a pontot zárja, hol a már említett hegyi ösvényekhez közvetlen az Olt mellől a Vargyas-Gödre árkából (a vasuti hid közeléből) kivezető hegyi ösvény is csatlakozik s a gerinczeken Sombor, Alsó-Rákos, illetőleg Mirkvásár felé szétsugaraznak az átjárók.

30. rajz.

Az Olt völgye köztudomás szerint az ágostonfalvi hídon körül oly szűk, hogy a meredek szirtfalak között Felső-Rákos és Alsó-Rákos között a kocsiközlekedés csak a legújabb időkben vált lehetségessé. Régi időkben tehát ezt a járhatatlan szorost itt fenn a Köves-Domb érintésével kerülték meg. Ez a viszony állhatott fenn a rómaiak korában is, a kik az alsó-rákos-ágostonfalvi szűk szorost Dácia határául épen azért választhatták.

De a szász-somosi vallummal már a hévizi castrum örsége is érintkezésbe léphetett a homorod-vidéki járőrökkel, és ez a vallumszakasz Hévizhez már közelebb esik, mint H.-Szt.-Pálhoz is.

A Majoros rétről, illetőleg a Vargyas Szurdukjától hegyháton, sőt túlnyomólag erdőségek közt elhelyezett védművek tehát nem képeznek olyan összefüggő egészet, mint a két előbbi; hanem a kívülről fenyegető támadási irányok szerint valának megépítve. A hegyen-völgyön 50 kilométer hosszúságra becsülhető szurduk-somostetői szakasz legérdekesebb csoportja az almás-somostetői, mely egymaga is 7 részletből áll.

Ezzel befejezve fáradságos bejárásunkat és kimutatva, hogy Oroszhegytől kezdve az énlaki, székely-udvarhelyi és homorod-szentpáli castrumok között megoszló határtöltések védelmi irányzata a *tölgyesi, békási, gymesi* és *úzvölgyi* szorosok felé irányult s hogy főleg utóbbit illetik a homorod-almási barlang tájától le a Somostetőig ivszerűleg sorakozó vallumszakaszok: lássuk a külső védvonalon belül elhelyezett hadállások mibenlétét és védelmi viszonyát.

II. A N.-Küküllő Olt között Oroszfalutól Alsó-Rákosig terjedő s a Hargita gerinczére Udvarhely- és Csíkmegyék határszélén felhatoló limes-vonal helyőrségi állomásai.

A castrumok, castellumok és iláig kinyomozott propugnaculumok.

A Nagy-Küküllőtől az Olt alsó-rákosai szorosáig kimutatott limes-vonal helyrajzával kapcsolatosan érintve valának már azon katonai táborhelyek, melyek a határvédelemre alkalmazott katonaság állandó otthonául és a limes-vonal stratégiai alapjául szolgáltak. Ezen táborhelyek kinyomozására *Neigebaur* tette meg a kezdeményező lépéseket 1847 folyamán, a midőn mint a dunai fejedelemségek porosz consulja, részint Ackner Mihály volt szent-erzsébeti ev. szász lelkész, részint Kurz Antal hirlapíró társaságában s legkivált gróf Kemény József utasításait és támogatását követve, az erdélyi részeket beutazta és kitartó fáradozásainak eredményét Dacien cz. becses munkájában közre is bocsátotta. Neigebaur azonban Udvarhelymegye területéről Szent-Mihály és Firtosvár, meg Bibarczfalván kívül több felemlíteni valót nem talált és ezeknél is mások közleményével élhetett, mert a megnevezett helyek egyikét sem igazolta római telephelynek az utólagos vizsgálat. Firtos romjainak római előttisége s népvándorláskori emlékekkel vegyültsége már tisztázva van. Szent-Mihálnál a régi unitarius templom lebontásánál kerültek napfényre olyan faragványok, téglák és feliratok, melyeket annak idején Énlakáról szállítottak oda. Bibarczfalva Tiborcsváráról szintén igazolhatom, hogy nem római építmény.

Sokkal több szerencsével működött Ackner Mihály, a ki Neigebaur után 1863-ban bekövetkezett haláláig egymagában és Müller Frigyes lelkész társával, a jelenlegi ev. szász püspökkel szorgalmasan gyűjtögette Dácia topographiai adatait. Mint az osztrák kormány által rendszeresített conservatorok egyike «Die römischen Alterthümer und deutschen Burgen in Siebenbürgen»¹ czímmel adta be 1856 első jelentését a Bécsben maig működő s hazánk kutatásában is jeleskedő műemléki bizottsághoz, az u. n. Central-Commissionhoz. A következő évben «Die Colonien und militärischen Standlager der Römer in Dacien im heutigen Siebenbürgen»³ czímmel járult a Central-Commission II. évkönyvéhez. De egyik munkája sem vette elő Udvarhelymegye rónaságainak kérdését s csak 1859-ben jutott először Groos lelkész, illetőleg Müller Frigyes közvetítésével a Szt.-Mihályfalván létező, de énlaki származású két felirat tudomására.⁴ Az 1859. Olasztelekről⁵ közzétett római lelet tulajdonképen Bardocza Bibarczfalva közé esik s szintén római előttinek bizonyult. De Ackner Mihály⁶ érdeméül kell betudnunk a tibódi érdekes kincslelet első publicatióját és meghatározását is, mint a melylyel a rómaiak legszélő őrállomását kiderítette. Nagyobb eredménnyel járt Orbán Balázs⁷ lelkes buvárkodása, a ki a Székelyföld minden zegét-zugát összeforja, először konstatálta egész határozottsággal a Kis-Küküllő völgyén *Sóvárád*, a két Küküllő közén *Énlak* római castromát s H.-Szt.-Pálnál és Homorod-Karácsonyfalvánál is neki köszönhetjük az első útbaigazítást. Az ő közvetítése gazdagította a kolozsvári muzeumot Énlakáról két felirat-töredékkel, ő mutatta ki az első bélyeges téglákat Sóváradról, Énlakáról, fedezte fel a *Tarcsafalván* és a Homorod-Karácsonyfalván a római feliratos köveket s adta hitelesebb szövegét a Szt.-Mihályfalvára

¹ Dacien. Aus den Ueberresten des klassischen Alterthums mit besonderer Rücksicht auf Siebenbürgen. Topographisch zusammengestellt von Dr. J. F. Neigebaur. Nebst einer Uebersichtskarte des Trajanischen Daciens. Kronstadt, 1851.

² Ackner, Jahrbuch der k. k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale. Wien, I. k. 1856. 3—41. lapján és külön lenyomatban.

³ Jahrbuch der k. k. C. C. II. kötet 1857. 65—100. lap. Különlenyomat is.

⁴ Aus Siebenbürgen. Gerhards Archaeologischer Anzeiger. Berlin, 1859. 130. és 131. szám.

⁵ Archaeologischer Fund bei Olasztelek. Transsilvania, 1859. 19. sz. 73—74. lap és 25. sz. 99—100 lap, majd Mittheilungen der k. k. C. C. Wien, V. 1860. 56. lap.

⁶ Ackner, Decennal, Aufzeichnung der archæol. Funde in Siebenbürgen vom Jahre 1845—1855. Mittheil. d. k. k. Central-Commission. Wien, 1856. I. kötet és Transsilvania 1856. évf.

⁷ Székelyföld leírása 5, illetőleg 6 kötetben. Első kötet épen Udvarhelyszék.

vándorolt két énlaki feliratnak. Számos meghatározását s képzelt római várát kifogásoljuk ugyan; de hálásan ki kell emelnünk, hogy ő tisztázta épen végváraink helyzetét.

Nagy kár, hogy a Kakasbarázda és rokontöltések részletes bejárására és összefüggő tárgyalására kevesebb súlyt fektetve, kalauzainak terjengős és megbízhatatlan közléseivel jónak látta megelégedni. Ép olyan kár, hogy a politikai izgalmak később annyira lekötötték figyelmét és érdeklődését, hogy az Udvarhelynél 1874-ben felmerült s Goos Károly által azonnal megvizsgált és nyilvánosságra hozott római maradványok felől csakis 1887 január 25-én tájékoztathatá az országos régészeti és őstörténelmi társulatot, s ugyanakkor mutatta be három olyan alaknak vázlatát is, a melyeket ő az általam, Téglás István segédkezése mellett, 1885 őszén átvizsgált s azóta rombadőlt jánosfalvi kőbányában még szerencsés vala épségben láthatni.

Az udvarhelyi véletlen felfedezések Dácia érdemes buvárának Goos Károlynak figyelmét is felkeltvén, a Homoród mellékét ő is felkereste és a Karácsonyfalvánál Barabás Mihály által a Köves Bérezen talált s Müller Frigyes által még 1859-ben bár hibásan publicált felirásos követ s a Corpus Inscriptio-num Latinarum¹ kiegészítéséhez a maig tevékenyen működő Archæologisch-epigraphische Mittheilungen első évfolyamában helyesbítette annak szövegét.

Hogy mit köszönhet Dácia s azzal Udvarhelymegye topographiája Goos Károly páratlan buzgalmának és korai halálának is felidézőjévé vált ernyedetlen munkásságának: azt az ő Studien zur Geografie und Geschichte des Trajanischen Daciens² és «Untersuchungen über die Innenverhältnisse des Trajanischen Daciens»³ című becses értekezéseivel foglalkozó szaktársak előtt emlegetni alig szükséges.

Kiváló része van Udvarhelymegye római maradványainak nyilvánosságra juttatásában Müller Frigyes jelenlegi szász püspöknek és volt segesvári lelkésznek is, a ki segesvári székhelyéről, mint utóbb Goos, állandó figyelemmel kísérte Udvarhelymegye leleteit s a firtosi romokról szólóban *Énlakának*⁴ Szt.-Mihályfalvára elszármazott két oltárkövéről, úgyszintén H.-Karácsonyfalván Barabás Mihály által felfedezett feliratról is először adott érdekes bár nem mindenben alapos reflexioi kíséretében hirt⁵ a tudós világnak. Az 1863-ig kinyomozott feliratok területünkről is bennfoglaltatnak az Ackner társaságában kidolgozott és 1865-ben a bécsi tud. Akademiánál⁶ közzétett gyűjteményben.

Torma Károly Orbán Balázs közvetítésével szintén közreműködött Udvarhelymegye rómaiságának kiderítésében s Tarcsafalván, Szent-Mihályfalván talált feliratok helyes megfejtésével, Orbán Balázs szakértői utasításával, lényeges része vala abban, hogy Orbán Balázs a római lelőhelyeket annyira felkarolta.

Legutóbb Jakab Elek⁷, a megye fáradhatatlan monographusa, foglalá össze Budvár és budvárkörnyéki leletek cím alatt Sz.-Udvarhely legközelebbi vidékének régészeti leleteit, érintve abban Téglás Istvánnal együttesen 1885 őszén Jánosfalva, H.-Szt.-Pál körül általam⁸ végzett kutatásokat is.

A kutatások eredményeit Király Pál⁹ is összegelte Dáciáról szóló monographiájában és Jung Gyula¹⁰ prágai egyetemi tanár szintén vonatkozik castrumaink egyrészére, épen 1894. kiadott munkájában.

¹ Goos Károly, Zu Corpus Inscript. Latin. III. Dacia Archæol.-epigr. Mittheil. I. köt. 1877.

² Studien zur Geografie und Geschichte des Trajanischen Daciens. Programm des ev. Gymnasiums in Schässburg zum Schluss des Schuljahres 1873/4. Hermannstadt, 1874. Különlenyomat ugyanott.

³ Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde. Hermannstadt. Neue Folge, XII. 1874. évf.

⁴ Müller Fr., Die Ruinen am Firtos in Siebenbürgen. Mittheilungen der k. k. Central-Commission. 1858. III. 25—263. lap.

⁵ Müller, Römerspuren im Osten Siebenbürgens. Mitth. der k. k. C. C. IV. 1859.

⁶ Ackner und Müller. Die römischen Inschriften in Dacien. Wien, 1865.

⁷ Budvár és budvárkörnyéki leletek. Jakab Elek, Archæol. Értesítő 1894 januári füzet.

⁸ Téglás Gábor, a jánosfalvi római kőbánya és falképei, Téglás István rajzaival. Archæologiai Értesítő 1886. évf. januári füzet.

⁹ Dacia provincia Augusti. I. és II. kötet. Király Pál. Nagy-Becskerek, 1893. Szabó Ferencz német-eleméri plébános történelmi nép- és földrajzi könyvtárában, XLVII. kötet.

¹⁰ J. Jung, Fasten der Provinz Dacien. Innsbruck, 1894. Ugyancsak tőle: Römer und Romanen in den Donauländern. II. Auflage, 1887. VIII. Innsbruck.

Az előttem végzett nyomozásokról szóló irodalmi feljegyzéseket saját közvetlen észleleteimmel összevetve, a limes dacicus keleti részletének Udvarhelymegye területére tartozó s szerencsés véletlen folytán önmagában a N.-Küküllőtől az Oltig külön egészet képező szakaszához tartozó castrum sorozatot éjszokról délre Sóvárád, Énlak, Sz.-Udvarhely H.-Sz.-Pál és Hévíz castrumaiban jelölhetem meg¹ Sóvárád már Maros-Tordamegyében a Kis-Küküllő felső völgyét fedezé a parajdszovátai sóvidékkel. Onnan 25 km. délebbre a két Küküllő közére, a rómaiak által kerülni szokott hegyhátra jutott Énlaka, míg 35 km. délebbre Sz.-Udvarhely a N.-Küküllő vízereinek máréfalvi egyesülésén alúl, 18·8 km. odább H.-Szt.-Pál a Kis-Homorod derekán és 25 km. lennebb Hévíz az Oltnak Fogaras földjére hajlásában helyezkedett el. Az egész castrum-sorozat 85, a valóságnak megfelelőbben azonban 100 km. vonalban fejlődött ki és teljesen beillik a ravennai névtelennél a Tyras (Dnjester) mellől Dácia legéjszakibb castrumához: *Porolissumhoz (Mojgrád-Zsákfalva)* irányuló, de teljesnek alig vehető s kellően meg nem magyarázható állomás-sorozatába. E fogyatékos és láthatólag csakis a nagyobb állomásokat tartalmazó keleti útvonal következő vala: Phrya (Tyras), Tirepsum, Iscina (Physce vagy Portus Isiacorum), Capora (Horpis?), Alineum, Ermerium (Hermonactus), Urgum, Sturum, Congri, Porolissum (Mojgrád-Zsákfalva Zilah mellett), Certie (Magyar-Egregy).

Már a Porolissum és Certie (*Magyar-Egregy*) felsorolásából kitetsző helyrajzi visszasságból kitetszőleg a ravennai névtelen tévesen lehetett értesülve, s épen azért biztos topographiai meghatározáshoz kiindulásul nem vehetjük még ez idő szerint igénybe.

De lássuk a limes-vonalunkra irányadó castrumokat éjszokról délre haladólag.

1. Sóvárád a Kis-Küküllő völgyén.

I. Bár Sóvárád Udvarhely területén kívül esik, annyiban még sem mellőzhetjük, mert Énlakával legközelebb szomszédságba esve, a határvédelem legközelebbi láncszemét képezé.

A C(ohors) p(rima) ALP(inorun) bélyeges tégláit magam is gyűjtöttem és Téglás István segédkezése mellett a falu felső szélétől befelé terjedő castrumot fel is mértem. A castrum helyőrsége a Nyárad völgyét fedező Mikháza castrumával együtt combinative működhetett a szovátai és szakadati hegyvidék felé s Udvarhelymegyéből a parajdi sóhegyek területét is ennek védkerületébe osztom.

2. Énlaka castruma feliratai és védkerülete a két Küküllő közén. Énlaka feliratai, tibódi castelluma, Orosz-hegy propugnaculum és védkerülete.

A Kis-Küküllőn át Siklód felé Küsmöd és Etéd irányában vezethetett el Sóváradról Énlakához a legközelebbi út. Ennek biztosítására Siklódnál a hegységtől éjszakra a Szőlőbércz tetején látható, de a patak által részben elmosott négyszögű erődítmény³ vagyis castellum igen alkalmas lehetett. A kiindulás alkalmasint Sóvárádon alúl a Kibéd átellenében, a Kis-Küküllőbe beszakadó patak mentén, 387 m. magasságból csak 672 m. emelkedve történt Siklódtól Küsmödre, s onnan Etédre völgymentét követték s Etédről a Bérczmögétől délre vezethetett fel az út Énlakára. Ott a templom feliratáról hirneves helységtől délkeletre a kikövezett Várútja egészen jól látszik a Gagy-patak forrásai fölött 650 m. magasságban, épen a két Küküllő gerinczén kiemelkedő s főleg dél és nyugat felé távol vidékre kilátást nyujt Várhoz. A rómaiaknál szokatlan s Dáciában ismét egyik limesmenti castrumnál a zsákfalvi Pomét hegyre helyezett Porolissumnál ismétlődő magasságbeli építkezés már eleve illusztrálja azt az éberséget, melyre az énlaki castrum helyőrségét a territorialis viszonyok kényszeríték. A limes-vonal bejárása közben

¹ Tanulmányok a rómaiak dácziai aranybányászatáról. Téglás G. székfoglalója, 1889. A rómaiak aranybányászatának Órvidéke Dáciában. Földrajzi Közlemények, 1890. VII. füzet stb.

² Ravennatis (anonymi) Cosmographia et Guidonis Geographica Editio M. Pinder et G. Parthay, Berolini. 1860. VIII. r.

³ Orbán B. Székelyföld. Első kötet, 1868. 143 lapján.

igyekeztem már kiemelni e castrum szoros kapcsolatát a pálfalvi magaslaton keresztül az oroszhegyi fensíkkal, illetőleg annak folytatásába eső felső Küküllő vidékkel és Gyergyó-Újfaluhoz vezető hargitai hegynyergeken át magával a tölgyesi, illetőleg békási szorossal.

A castrum a «Vár» nyugati lejtőjén kifejlődő KNy oldalával 150 m. s ÉD 130 m. (bár Orbán itt is 150-re mérte) épült. Nyugati falánál láthatjuk a hatalmas trachyt-tömbökből erős mészhabarescsal készült alapzatot. A meszet ott helyben oltották meg s valóságos konglomerátummá szilárdult.

Délnyugatra 80 lépésnyire a «Palota» nevű romok képezték a fürdőt s a «Palota kútja» nevű forrás adta a vizet. A vasút mentén a Kanabéhez számítható épületek római látszanak. Bár sok mindenféle nagyságú téglát átvizsgáltam, még sem valék szerencsés felirásos emlékekhez jutni, sőt egyáltalában semmi háztartási eszközt, dísz tárgyat sem kaphattam, holott pl. Mikházánál érmeket, bronzapróságokat gyűjthettem egy rövid vasárnapi délután is össze. Így csupán a Corpus Inscriptionum Latinarum III. kötetében foglalt és részben Orbánnál is közzétett felirásos emlékekre vagyunk utalva. Lássuk tehát ezeket:

1. Corp. Inscript. Latin. III. kötet, 179. lapján 945. sz. alatti töredék:

di ANAE A/G
s ACR
IISAN
NIA n VS DOM
TIPASA PRAEF
COH III HISP
V · S · L · M

2. C. I. L. III. k. 949. sz. töredék szintén a kolozsvári múzeumban:

diui Traiani
parth ICI · Pro n
diui NERVA e a b n.
Laur VERO

Töredékvolta dacára is annyiban igen fontos, hogy Kr. u. 161/9-ből datálhatjuk s tényleges bizonyítékul szolgál arra nézve, hogy limesvonalunk stratégiai alapvonala a markomann háborúk előtti időből ered.

3. Corp. Inscript. Latin III. 946. A szentmihályfalvi unitarius templom tornya alatt a bejáratot jelenleg befalazva látható oltárkö, énlakvidéki trachytból. Solymossy Endre barátom közreműködésével a vastag vakolat alól sikerült ismét napfényre hozni e már-már feledésbe ment oltárkövet következő társával együtt. Énlakáról kerültek Szent-Mihályra, hol a régi unitarius templomban építő anyagul használták. Az új templomnak toronyalji bejáratához szögletköül alkalmazták a két érdekes követ.

Ackner, a bécsi műemléki bizottsághoz betérjesztett első jelentésében (Jahrbuch der k. k. Central-Commission Wien, I. köt. 1856. Die römischen Alterthümer und deutschen Burgen in Siebenbürgen 19. lap) említ itt először s ugyanazon évi Mittheilungenben Dezenial-Aufzeichnung der archäologischen Funde in Siebenbürgen vom Jahre 1845 bis 1855 czímmel közzétett szemléjében is felölelte (131. lap). Müller Frigyes Die Ruinen am Firtos in Siebenbürgen (Mittheil. der k. k. Central-Commission Wien, III. 1858., 131. lapján) szintén adja. Mindketten Goos lelkész másolatát használták. Hibás szöveg-olvasásuk így került a Corpusba.

I · O · M
 C · IVL · IVLIA
 NVS · PRAEF
 C · H III HISP
 EQ · DOM · R · M
 V · S · L · M

Orbán Balázs, Torma Károly olvasása szerint már helyesebben adta s a valóságban így szól. Magassága 0·91 m., szélessége 0·51 m., vastagsága 0·4 m., betűi 65 mm. magasak, igen szépen vésettek. Anyaga jánosfalvi trachyttufa, tehát körülbelül 55 km. szállították Énlakára.

D · O · M	Deo Optum, Maximo
C · IVL · IVLIA	C · Julius Julia-
NVS · PRAEF	nus praefectus
C · H III HISP	Cohortis III Hispanorum
EQ · DOM · R · M	Equitata Domo Romæ
V · S · L · M	Votum solvit libens merito.

4. C. I. L. III. 947. Szt-Mihályfalva unitarius templomtornya alatt a bejárótól jobbra. Magassága 0·91 (írásos terület 0·5 m.), szélessége 0·51, vastagsága 0·4 m. Ackner fenn idézett 1856. évbéli jelentésében (Jhb. 1856., 19. lap) és évtizedes jelentésében (Mittheil. der k. k. C. C. 1856., 131. lapján) és Müller Frigyesnél (Die Ruinen stb.) 131. lap Goos lelkész után közölve. Hibás szövege a Corpusban így szól:

I · O · M
 T · VETTIVS
 S · EVERVS
 PRAEF C · H I

 V S
 L · M

Orbán Balázs már közelebb járt a valósághoz Udvarhelyszék 107. lapján:

D · O · M	Deo Optum Maximo
COH III HISPAN	Cohors III a Hispanorum
EO CVI PRAE	Equitata cui præ
ESI · P · DIVIVS	est P Divius
ITALICVS PRAEF	Italicus praefectus
DOMI MAVRE	Domo Mauritania Cæsa
IANIA CAESA	rensis votum (solvit) libens merito.
RE . . . IS V . . L M	

A valóságban így találtam:

D · O · M
 COH III HISP
 EQ C VI PRAE
 ES · TP · DIDEVS
 ITALICVS PRAE
 DOMI MAVRE
 TANIA CAESS
 RE · IS · V · L · M

A hibás elválasztásokból és rövidítésekből ítélve a lapidarius nem bírhatta teljesen a latin nyelvet.
 5. Corpus Inscript. Latin. III. kötete 948. sz. Ackner Mihály a Transilvania 1857. évf. onnan Archiv ost. Geschichtsquellen 24, 164; Gerhard Archæol. Anzeiger 1859., 127. lap. Müller Fr. jelenlegi szász superintendes Mittheil. der k. k. Central-Commission III. 1858. p. 260. Orbán B. csak említi.

DEO · MARTI
 T · AEL · CRESC
 TIANVS · PRAEF
 COH · III HISP · //
 // // // // // // //
 EX · VOTO POSVIT

Én az érdekes oltárt Szabó Jánosnénál találtam, Pálffy József és Szász György örökösénél, a ki épen lebontatta házáat s az oltárkö ilyenformán szabaddá lett. Azóta Sz.-Udvarhelyre be is szállították. Anyaga szürke trachyt, melyet Énlaka körül fejthettek. Magassága 0·37 m. (írási terület 0·47 m.) szélessége 0·41, vastagsága 0·37 m. Három oldalán volt kidolgozva. Betűi durván vannak kirajzolva öt sor ki van utólagosan vésve.

equitata Domo Romæ

6. Végre meg kell említenünk az Orbán Balázs által Demeter Sándor énlaki gazda udvarán látott oltártöredék végsorait is V · S · L · M Votum Solvit Libens Merito.*

E feliratokból kitetszőleg a Cohors IIII Hispanorum equitata teljesíté Énlakáról az őrszolgálatot. Ez a lovas cohors a Maros-Keresztturnál napfényre került katonai elbocsátó levél (diploma honestæ missionis) adatai szerint már 158-ban Énlakán működött. A Corpus Inscript. Latin III. kötetében 949. sz. a felvett és fenn 2. szám alatt bemutatott felirat a markomann háborúk kitörési időszakából Kr. u. 161/9-ből hirdeti a cohors tevékenységét. A cohors egyik præfectusa «Tipasából» (C. I. L. III. 945. Domo Tipasa), a másik Rómából (C. I. L. III. 948. és a Supplementumban Domo Roma), egy har-

* Orbán Balázs Udvarhelyszék 125. lapján a C IIII HISPANORUM bélyegével együtt.

madik Mauretania Cæsrensisban (C. I. L. 947.) találta otthonát. A 360 gyalogoshoz 120 főnyi lovas járulván, ez utóbbiak hivatását az őrszemek közti összeköttetés fentartásában s a vallum vidékének felderítésében jelölhetjük meg. A hegyes-völgyes területbejárása s az orozshgyi nyirtól egészen a Nagy-Homorodig valami 30 kilométernyi hosszúságban kiterjedő vallum vonalának ellenőrizése eléggé lekötve tarthatá a helyőrséget.

A cohors 6 gyalogos centuriájából és 10 turma lovasából egy rész állandóan külső szolgálatra lehetett rendelve. Ilyen őrséget találunk 1. a vallum közelében az orozshgyi Mogyoró és a szentkirályi Nyir között ledőlt Szent-László kápolnájában, a hova 1 turma lovas lehetett vezényelve. A vallum mentén legalább 15 őrkunyhó lehetett elosztva 10—20 főnyi őrséggel; de ezek nyomát megtalálom, fájdalom, nem sikerült. Ezen őrkunyhók közül egyet Felső-Sófalva felett a *Rókalyuk* nevű helyen kereshetünk, hol Orbán Balázs szerint római téglák és érmek fordultak már elé. A Kodáros patakához Orbán által helyezett várat alkalmam levén ellenőrizni, nem létezőnek állíthatom. De a helyi viszonyok alakulása a Sóváradról kirendelt őrségnek a korendi fennsíkon átszolgáló kapcsolatául F.-Sófalvához egy őrhelyet valóban igényelne.

A Tibódnál alaprajzilag ugyan meg nem állapítható, de tényleg constatált castellum szolgálhatott a sorrend szerint külső őrségre következő centuria kaszárnyájául s ez egyúttal a N.-Küküllő völgye felé is kiterjeszté őrszolgálatát. A Firtos váránál látható romokat más eredetük miatt nem hozhatjuk viszonyba Énlakával és a Siklóshoz helyezhető castellum a két táborhely kapcsolatának szilárdítását célozhatta s helyzeténél fogva már inkább Sóvárád védkerületébe tartozhatott.

Az Énlakával délről szomszédos Martonos felett Orbán által emlegetett castrumot részemről nem fogadhatom el. A helyszínének bejárása után azt is kimondhatom: hogy a védvonalon belül, alig 3 kilométernyire Énlakától erre valóban nem is volt szükség. Sokkal igazoltabb volna a Fejér Nyikó mellékének Szent-Mihályfalvánál keresett, de fájdalom, idáig szintén nem constatálhatott castelluma, mert a rómaiak éleslátása alig mellőzhető el annak az orozshgyi Mogyoró fennsíkjáról Dácia belsejébe szolgáló oldalnyilásnak megszállását.

Az énlaki castrum elhelyezésénél a két Küküllő köréről szétsugárzó *Fejér-Nyikó*, *Gagy* és *Küsmöd* vízvölgyek katonai ellenőrzése képezhető a legfőbb czélt. A határvédelmi irányzat pedig a N.-Küküllő mellett Gyergyó-Ujfaluhoz szolgáló hegyi átjárót s az annak keleti folytatásába eső tölgyesi és békási szorosokat illeté. Mint már fennebb részleteztük, a vallum szeltőháti szakaszától Zetelaka felett a Nagy-Küküllő hidjától Gy.-Szt-Miklós 35 km., onnan Tölgyes 53·6, összesen tehát 88·6, úgy, hogy Énlaka alig 105—110 kilométerre esett a moldovai határszéltől. Sóváradról a távolsági méretek alig különböznek. Parajd—Gy.-Szt-Miklós 45 km., onnan Gy.-Szt-Miklós 53·6 km. = 98·6, vagyis a sóvárad castrumtól alig 105—110 km. De a keleti Kárpátokon túl nomádok szarmaták, roxolanok* a costobukokkal együtt nem egyszer oly hirtelen át tudák törni mégis a gondosan kitervezett védvonalat, hogy a tibódi kincslelet drámai példája szerint, a római telepések nem menekülhettek idején s a markomann háborúk kitörésekor a helyőrség önfeláldozó vitézsége daczára egészen a Maros tereig, sőt épen a főhadiszállásig tudták borzalmas pusztításait terjeszteni.

3. A N.-Küküllő völgy végvára Székely-Udvarhelynél, annak külső castelluma Homorodfürdő felett és hargitai védkerülete.

A régóta sejtett n.-küküllővölgyi castrum létezése a Sz.-Udvarhely felső széléhez kitűzött baromvásártér 1874. évbéli rendezésénél felmerült római fürdő constatálásával tisztázva levén, csupán a castrum hollétének további kérdése várt eldöntésre. Sz.-Udvarhely város territorialis fekvésével meg-

* Ael. Sportani Hadrianus C. 5. Sarmatæ bellum inferabant. Cap. 6. . . . audito dein tumulto Sarmatarum et Roxolanorum præmissis exercitibus Moesiam petiit . . . cum rege Roxolanorum, qui de immunitas stipendiis querebatur cognito negotio pacem composuit.

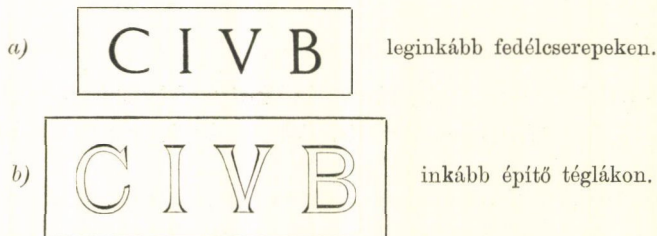
ismerkedve, rögtön tisztába jövek azzal is, mert az állami főreáliskola telkéről megszerzett «Csonkavár» minden metamorphosisa dacára világosan megőrizte az egykori castrum körvonalait. Az Algyógynál s többi közt ismét a Székelyföldön Komollónál (Háromszék), sőt a főhadiszállásnál Apulumban láthatólag a terraseos helyalakulást, castrumai építésénél ügyesen kitudta használni a dácziai táborhelyek művezetősége. Sz.-Udvarhelynél is körülárkolással vágta ki a castrum formáját. A későbbi építkezések idején a sánczot még jobban kiszélesítették és a castrum összes épületanyagát annyira megsemmisítették, hogy csakis a várfalak teljes lehordatása után válogathatnók ki a római maradványokat. Nagyjában és egészben a mai Csonkavár alakjával bírt a római castrum is. Külső területét a város éjszaki házastelkei foglalják el s épen az Attila-utcza végén, tehát a város és a vasúti állomás között épült a katonai fürdő, melyre Vánky Kálmán tagosító mérnök 1874. évbéli térrendezési munkálatai vezettek először. Fájdalom, a régibb leletek megmentésével edes keveset törődtek, pedig mint Szigethy Gyula Mihály¹ tanár 1828-ban hirdette: e várost a rómaiak Utidaonak hívták s hogy itt római colonia volt, bizonyítják a . . . római mesterség maradványai, merően fekvő kőfalak, pénzek, pogány istenek képei, hamvvedrek, mezei utak. Csakhogy az általa emlegetett szobrok, hamvvedrek rajzairól, megmentéséről senki sem gondoskodott s így a castrum legbecsesebb leletei elkallódtak, épületanyagát pedig, mint annyi más helyen századok folytán itt is építkezési bányául tekinté a lakosság. A castrum nevét pedig ki tudja, mikor deríti fel majd, mint annyi más helyen, itt is a véletlen?

Még ezer szerencse, hogy Vánky Kálmán mérnök és a régészet iránt melegen érdeklődő neje ráemlékezve a 20 év előtti ásásokra, szivesek valának a helyszínén kijelölni a Goos Károly² által 1874-ben szintén megtekintett fürdőrészteteket. Ezeket én alapul véve, a fürdő területét tovább ásattam s a hideg és meleg medencéket a vízlevezető csatornával együtt ily módon sikerült a nagymérvű rongáltság dacára megállapítani.

A Vánky Kálmán által eszközölt munkálatok leletei egy Dianát ábrázoló gemma kivételével, melyet felül két sisakos fő, alul két őz díszít, Goos Károly útján a segesvári ev. főgymn. múzeumába kerültek. Ott több vaslándzsa, vasnyíl, egy ekevas, kalapácsféle (egyik furóba végződő nyéllal), szekerezék, baltácskák, kések, szegek, szekérvasaláshoz tartozó részletek erősen koptatott tengelyszeggel, ékszerek, női piperetárgyak, arany-, ezüst, és bronzfülbevalók (egyik aransodronyból), gyűrűk (egyik kigyóalakú), fibulák, csontfésű, egy laposra kalapált felfüggeszthető rézérem FRONTO PAVLINI F(ilius) felirattal, egy lámpa FORTIS bélyeggel. Több író stylust láttam csontból és még több tűt, árat szintén csontból.

Mily kár, hogy Orbán Balázs figyelmét ekkor a politicalai harcok annyira elterelték volt: hogy csak 1882-ben emlékezhetett meg nagy általánosságban ez ásásról s hogy csakis Szöcs Márton kir. ügyész igyekezett néhány téglát lámpatöredéket megmenteni, melyek az özvegy ajándékából most a megye tulajdonába jutottak.

A fűtőcsövek itt is hengeres és hossznegyszög alakban készültek. A hosszú négyszögletű és körded téglák minden szélessége bővében volt, úgyszintén a fedéleserepek és fedéltéglák. Az építő téglakon és fedéltéglakon mi is több bélyeget találtunk. A Cohors prima Ubiorum bélyegeinek két változatával találkozunk u. m.:

¹ Felsőmagyarországi Múzeum 1828. évfolyam 147. lapján.

² Goos Károly Archæologische Annalecten. Archiv des Vereins für Landeskunde 1874. XII. 174. lapján. Ugyanő Chronik der archæologischen Funde in Siebenbürgen 1874. 116—117. lapjain.

³ Goos Károly mellett Jakab Elek is részletesen ismertette a leleteket Vánky Kálmánné pótadataival. Archæologiai Értesítő 1894. januári füzet 210—216. l. Budvár és Budvárkörnyéki leletek.

Egyetlen példányban került ki 1894. ásatásunkból egy fedéleserép töredékén ezen primitív és Cohors + Ubiorum bélyegéből immár 3-ik varianstörödek:

A legio V Macedoniconak ilyen változatát nem ismerjük s így alig vonatkozathatjuk erre.

Más felírási emlék és szoborfele, fájdalom, nem került föl.

Székely-Udvarhelyen tehát a germaniai eredetű cohors I. Ubiorum állomásozott. Ennek feladata a Czekend-tetőn a két Oláh falun keresztül Csik-Szeredára s onnan a gymesi szorosba irányuló útnalra szorítkozott s mint limesvonalunk leírásában kitüntettem: a hargitai 15 km. hosszúságú határtöltés mentén teljesíté az őrzőjáratokat. Külső őresapatait a homorodföldi castellum fogadta be, hol állandóan egy-egy centuria gyalogost és 1 turna lovast tarthattak. A vallum mentén ott is faórházak léteztek, s kettőnek a Szelesvészről a Csiki ház felé keringő sziklafokokon nyomait is találhatjuk. Télvíz idején azonban a Cseretetőn felül alig mozoghattak a nagy hőtömegben és zord időjárás miatt a mozgó örök s olyankor a határforgalom is az alantabb vidékekre szorítkozhatott.

A sz.-udvarhelyi castrumtól a homorodföldi castellumhoz azonban nem a mai országút irányában jutottak el; hanem annál sokkal rövidebb irányt követtek. Ez a hegyi út (lásd N. térképen) Székely-Udvarhelyről kelet felé a Szarkakő alatt a Hergenkút tetejére (4.5 km.) kapaszkodva a hegyháton a Tizenhétfalu havasa felől, vagyis a két Fenyédvíz és N.-Homorod közti vallum érintésével levezető úttal egyesülve s jobbról a Nyir tetején (885), balra a *Lázkarét* (848) elkerülve a Czekend-tető tulsó lázi útjával találkozik s onnan alig 3 km. eső homorodföldi castellumot. Ilyenformán alig 10—12 kilométerre állott a főőrség a táborhelytől s onnan 9 kilométernyire már a Cseretető Hargita vallumát érték, vagyis veszély idején lovas hírnök alig 2—3 óra alatt allarmirozhatta a cohors egész állományát.

4. A homorod-szentpáli castrum kerülete.

1. H.-Szt-Márton és felirata; 2. A homorod-szt-páli castrum és feliratai, sóbányászat; 3. Homorod-Karácsonyfalva felirata; 4. Hagymás vár castelluma H.-Karácsonyfalva határában; 5. A transvallum előretolt táborhelye Olasztelek alatt, Veszér vára; 6. *Homorod-jánosfalvi római kőbányászat*.

A Székely-Udvarhelyről keletre Hévizre vezető római útnak a kénosi hágó alján 14.3 km. eső Homorod-Szt-Márton sóbányászatánál szintén egy kisebb katonai szakasz (egy-két tized) állomásozott. Innen Recsenyédén keresztül alig 4.5 km. Homorod-Szt-Pálnál ott, hol a Nagy-Homorod délre hajlólag a Kis-Homorod vízválasztójául szolgáló *Koldustető* legjobban megközelíti, állott a két Homorod vidék helyőrségi castruma, melyből a lövétei, almási tetőkről a Rikán, Feketehegyen át az alsórákosi Somostetőig haladó vallum őrzőjáratát is kivezényelték. Innét kilométerrel odább, már a N.-Homorodnak Hévizre vezető déli völgyszakaszában Homorod-Jánosfalvánál találjuk a vidék kőbányáját. Lássuk ezeket földrajzi egymásutánban.

1. H.-Szt Márton. A *kénosi* hágóról belejtő út épen a régi sófejtéseket érinti s a baromvásártérre alakított terület mélyedései jelzik az egykori vájatokat. Még terjedelmesebbeket láthatunk az úttól jobbra (dél) a lokodi patak balpartján, hol Jakab Gyula főszolgabíró kalauzolása mellett a sóstavakká alakult vájatokat felvettem s a patakparti régi építkezéseket megfigyeltem. Ezek tüzetes méltatása nem tartozván ide, azt a felírási követ kell kiemelnem, melynek egyik részét Müller Frigyes* Kádár

* Müller Frigyes Römerspuren in Osten Siebenbürgens. Mittheilungen der k. k. Central-Commission Wien, IV. 1859. 3-ik jelentése 164. lapján. Gerhard Archæol. Anzeiger 1859. 128. lapján.

Sándornál, a másikat az unitarius lelkésznel látta volt, de a mely érdekes emlék azóta kinyomozhatatlanul eltűnt. Még Orbán Balázs is ott látta volt a Kádár Sándor részletét. Segesváron hasztalan puhatolóztam utána s úgy látszik, Goosnak sem sikerült azt megszerezni, a ki korai halála előtt pár évvel itt megfordult. Az ő jegyzőkönyvei is úgy eltűntek, hogy nem tudom kipuhatolni hollétüket, pedig ő bizonyosan tájékoztató feljegyzéseket tett ezen felirat felől is.

A Corpus Inscript. Latin. III. kötete 179. lapján 950. sz. a. közölt felirat így szólt:

PR · SAL · VICTOR
 IMP · D · N · M · AV post Cristum 222/225.
 REL · SEVER · ALE
 XANDR · PII · I //
 // // // // I I // // // //
 / / / / / / / / / /
 / / / / / / / / / /
 POS /
 L

Ime a Kr. u. 222/235-ből datálható felirat a Homorodvölgy birtoklására és a határvédelem idejére is fontos adalék s nem egészen lehetetlen, hogy épen ama zivataros időszak emlékét bírjuk ebben, midőn a gothok már a Duna deltájáig hatoltak s a keleti Kárpátokon kívül lakozó costobokokat, roxolanokat és azokkal szomszédos népeket Dácia ellen szorították, úgy, hogy azok akarva nem akarva kénytelenek valának betörésben keresni szabadulást. I. Maximinus császár nagy nehezen mentheti meg tőlük Dáciát s a Corpus Inscriptiorum Latinarum III. kötetében (3722), Ó-Budáról (Aquincum) megörökített Sarmaticus maximus és Dacicus maximus titulussal hirdetik azon győzelmeket, melyek e már Septimius Severus alatt megindult véres harcokat befejezték. Különben is Septimius Severus szervezte újból Dácia helyőrségét, ő vezénylő Troemisből (Iglicza) a legio V. Macedonicat Dáciába, s hogy a Marostól délre és keletre eső területeket a Hargita vidék lemezvonalaival s az itt szóban levő két Homorod mellékével a legio XIII. gemina és segédcapatai annál fokozottabb eréllyel védelmezhesék.

A becses történelmi adalék lelőhelyét is kinyomozva, arra a tapasztalatra jutottam: hogy a sófejtés kellő közepén hálálkodtak ezen emlékoszloppal Septimius Severus gondoskodásáért, talán épen a helyőrség megerősítéséért e messzi végekre szakadt rómaiak. A sófejtés vezetését alkalmasint itt is, mint Déván az általam kiderített bezsani kőbányászatot egy vexillatio intézhette egyik altiszti minőségre érdemesült legionarius (immunis) parancsnoksága alatt.

5. A homorod-szentpáli castrum és feliratai.

A csinos község a Homorod jobbparti rétségéből 18—20 méternyire kiemelkedő plateau szélén helyezkedett el, úgy, hogy az éjszaki házsorok kertjei már az örterületre lejtnek. A helységben már a házak előtt jánosfalvi trachyttufából faragott dóroszlopok, terjedelmes oszloptalapzatok, párkányzatok, kifaragott kőtömbök és mindenekfelett nagyszámú mindenféle alak, jól kiégetett téglák hirdeti a rómaiak települését. 1894 nyarán nagyobb pénzlelet is került itt napfényre, melyet Jakab Elek értékesít tudomásom szerint a megyei monographiában. A falusiak nem sokat törődnek a kezök ügyébe eső épületmaradványokkal, hanem azokat szorgalmasan beépítik. Így Bartha Péter és Török József kertjében, a

* Orbán Balázs Müller közlését nem ismerve, a feliratnak csak felső részét adta Torma megfejtése szerint.

falunak a N.-Homorodra néző keleti szélén 45 cm. szélességű és hosszúságú jellegzetes téglákat fejtettek ki melegvezető csövekkel együtt. A hatalmas téglák a hipochaustum padlózatából erednek. Megtalálták a szőrrel vegyített, cementpaszszal egymáshoz illesztett téglaszlopokat is. A kiásott területet megtekintve, ott egy fürdő létezését constatálhatám; és a szekérszámra kiszedett kötörmelék közt nagy örömeinkre Solymossy Endre kollégámmal két felirat részletét is átszolgáltathatók az alakulóban levő megyei gyűjteménynek. Mindkettő anyaga jánosfalvi trachyttufa. Az elsőnek csakis közép részéből maradt meg e két sor töredéke:

Marcus A V R E L ius
A P

A másodiknak anyaga ugyanez. Ennek balfele egészen ép, de fenn alul és jobbról le van törve.

I A L
I T O T
C S

Bélyeges téglát a személyesen átvizsgált pár száz mindenféle alakú téglá közt sem találtunk.

Már Orbán Balázs talált volt Zoltán András kertjében egymásba illesztett cseréptölcséreket s téglával kirakott padlót.

A castrum és melléképületeinek maradványai kétségen kívül akkor semmisültek meg legerősebben, a mikor a helység keleti részén látható *Korniss kastély* építéséhez ez alapokat századok előtt kibontották.

A falusi nép vandalismusa a castrum biztos meghatározását is lehetetlenné tevő. A falun átvezető út derekán mutatkozó két párhuzamos kiemelkedésben sejtem a két éjszak-déli alapfalat, közel az említett fürdőhöz.

Ezen kívül számos más építkezés nyomait láthatjuk, még pedig a déli részre a párhuzamos utcára is átterjedőleg. Itt, hol terjedelmes sóbányászatot űztek, bizonyára számos kereskedőt (negotiales) gyűjtött össze az üzleti élet. Maga a vidék is szelidebb fejlődésű Énlakánál, sőt Sz.-Udvarhelynél is s a vöröstoronyi szoros felé rövidebb kapcsolata vala az Al-Dunával, mint a többi közép dáciai castrum. Itt és a többi szomszédos castrumunkban a castrum parancsnokát illette a *jurisdictio*, a coloniák és municipiumok magistratusa helyett, csakhogy mint Tacitus* írja, a «*callidatores fori*» és «*jurisperiti*» bevonása nélkül.

H.-Szt-Pál terjedelmes sóbányászatát azok a tavak és mélyedések jelzik, melyek közt az Oklánd felé elágazó út elvezet. Egyébként a nemzeti fejedelmek idejében is űzték itt a kősófejtést, mert 1614-ben Bethlen Gábor, Korniss Ferenc udvarhelyi királybirót a Bornemisza Zsigmond részére visszabocsátott disznajói birtokért 400 kősó vágatási engedélyével kárpótolta.

Homorod-Szt-Pál katonai szempontból is kitűnően megválasztott pont lehetett. Mig a *Hévizről*

¹ Orbán Balázs Udvarhelyszék 165. lapján azt is említi, hogy 1854. évi útépitéskor bélyeges téglákat és srófnyelű dárdát is találtak volna. Ezek azonban elkallódtak.

² Tacitus Agricola 9. *castrensis iurisdictione securae ab obtusior ac plura manu agens calliditatem fori non exerceat.*

³ Orbán Balázs Udvarhelyszék. 165. lap.

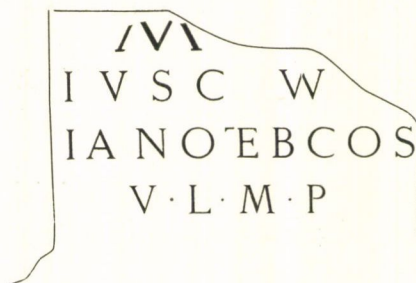
Dácia belsejébe irányított útvonalnak épen fordulópontját képezi, másfelől csak egy törpe (alig 620 m.) hágó: a Koldustető választja el a Nagy-Homorod völgyétől, mely egész hosszában 4—8 kilométernyire folydogál a rikai és szomszédos vallumtól. Az odavezető utat azonban elébb Homorod-Karácsonfalvánál magával a völgy megszállásával is biztosították. Így keletkezett a homorodkarácsonfalvi propognaculum.

6. Homorod-Karácsonfalva és felirata.

Ezt a helységet a Koldustetőn át a homorodszeptáli sóstavaktól hamarább elérhetjük, mint a kanyargós út vonalába helyezkedett Oklándot. A helységet az a felirásos köemlék hiesítette el, melyről először Orbán Balázs¹ szerzett tudomást s melyet utána Müller Frigyes,² sőt legutóbb Goos Károly³ is felkeresett volt Barabás Mihály udvarán. Leghiányosabban másolta Orbán:

	Müller és Goss	
S S W	V / / / /	
IANO PB COS	SIVS · CVM · VLA	Goss után így közli a Corpus Inscriptionum Latinarum III. kötetének supplementumában Domasewsky Alfréd is 1387. lap, 7719. lapján.
V L M P	IANO · F · B · COS	
	V · L · M · P	

A felirat igen megsérült az által, hogy ülőszékké faragták át, s miközben kezdő sorait és jobbfeleli felső sorvégeket elrongálták. Még más bekarcolások is rongálták. Jelenleg Sz.-Udvarhelyen a megyénél látható.

Ez érdekes, de részint az átalakító kontármunkája s részint kiméletlen bekarcolások miatt nehezen olvasható felirathoz még egy oltárkö felső részét sikerült megmentenem, sajnos, a kezdő sor két végű betűjével IO. Minden lehetőség szerint *Geniora* egészíthetjük ki.

A Kövesbércz alatt H.-Karácsonfalván felül a Velenceze nevű határrészben téglá és cseréptöredékek jelzik az egykori település helyét. A Nagy-Homorod derekára egészen jól illik egy castellum, mely az Olaszfalu felől levezető völgynyílást is hivatva lett volna elzárni s Hagymás váráig a h.-szt.-páli castrumtól túl átmenő állomásul is szolgált.

¹ Orbán Balázs, Udvarhelyszék 1868. 185. lapján.

² Müller, Archiv für siebenbürgische Landeskunde. XII. p. 283.

³ C. Goos, Archæol. epigraphischen Mittheilungen. I. p. 34. Ephemeris IV. n. 139.

7. Hagymás vára castelluma H.-Karácsonyfalva határán.

A H.-Karácsonyfalvától keletre eső Hagymás vára a limes-vonal bejárásánál alaprajzilag is be lévén mutatva, itt csupán a teljesség kedvéért említjük fel a lövete-alsórákosi vagyis a mai Erdővidék határvonalán, illetőleg a Vargyas és Kis-Homorod között az almási barlang táján, a Rika és Feketető hegységben a Szász-Somosig kinyomozott töltésszakaszok védelmi basisát. A castellum elhelyezése az akkori közlekedés irányát is illusztrálja; míg a töltésszakaszok a főtvonal megkerülésére alkalmas hegyi átjárókat jelzi az almási barlang felett a Vargyas útja fejeződésénél és túl a balparti Kőmezőn (Tatártöltés); a Böcsökmal és Merketető között, a Hagymás vára felett a Lapiáson, a Rikahegységben, a Fehér-kút tetején a Nádastetőn és a Szász-Somoson. S ha még az Árpaszó Ördög árkat és a lövetei Vaskapu-részletet is idevesszük: könnyű lesz a homorod-szentpáli helyőrségnek hagymásvári kirendeltségére háruló szolgálati nehézségeket elképzelni. *Hagymásvár* képezte itt is a szolgálat rendjére következő centuria laktanyáját s innen éjszakra a *Rézuton* a Merke felé, délre pedig a Lapiástól tovább vezető gerinceken történtek a kivonulások és az őrségi ellenőrzések.

Az egyes szakaszok mindenike olyan méretekkel készült, hogy a rövidebbeknél, minő a Fejérküttetei, Lápiastetői 1—1 őrházát feltételezhetünk; a hosszabbaknál, mint a Rikában és a Csilyános Nadas erdő szilastetőire legalább kettőt. Az őrhelyek közül az Árpaszó *Ördög árkanál* és Pogányok árkanál levő *Bargocsa* mocsarában fenmaradt köralakú őstornyot és a Kőmező Tatártöltése külső végéhez illesztett 3 négyszögletű veremforma őrház alapját sikerült kinyomoznunk.

8. A transvallum egyik előretolt táborhelye Olasztelek alatt. Veszér vára.

A Vargyas vizét egyetlen helyen, az almási barlang feletti Kőmezőnél lépték át az őrségi berendezéssel. A mai Erdővidék Bibarszfalva községétől Neigebaurnál¹ olvasható urnák és római vár más korból veszik származásukat s Benkő József² hibás meghatározása folytán juthattak a rómaiság rovatába.

Azonban Olaszteleknek a Rikáról, illetőleg Felső-Rákosról és Barótról összetalálkozó utak közt a «*Veszér farka*» nevű hegynyulványon valóban megtaláltam a római téglákat és faltöredékeket, melyekről Orbán Balázs³ értesít legelőször, ezeket irván: «E szántóföldekkel borított földnyelv fennlapját a nép Veszél vagy *Veszernek* hívja. A hagyomány szerint ott hajdan római vár védelme alatt állott város feküdt, s ezen hagyományt igazolni látszik azon sok római maradvány, melyet naponkint felvet az ekevasa. Találtak itt elvitázhatatlanul római korból való téglafalakat, hamvvedreket, találtak oly nagy kerek téglákat, melyekből egy-egy sütőkemence alja kitelt; találtak szép faragott köveket, melyből az olaszteleki templom kipadlóztatott és nagy számú római érczeket. A lankás magaslat végfokát Veszér farkának hívják, itt állott a hagyomány szerint *Veszér vára*; egy volt útszerű bemélyedést (felhagyott út) *most is várutjának* s déli oldalon *egy mást várkapunak* hívnak. A szántóvas az alapfalakat megbontotta, sőt az emberek építőanyagul el is hordogatták, a mi kizsedhető vala, úgyhogy most csak a talaj oromzatosságából lehet az itt állott vár homályos vonalait sejteni, csak a barázdákat tarkázó vastag cserép és tégladarabok, cementes kövek összetörhetetlen szilárd ragacs (cement) darabok mutatják, hogy itt emberi kéz művei állottak egykor.» Orbán Balázs tévesen okoskodva, a vöröstornyos szorosnál állott Praetorium helyezi a Veszérfark romjaihoz. Benkő József Filius posthumus⁴ ezimű jegy-

¹ Neigebaurn, Dacien. 279. lap.

² Benkő József Transsilvania sive Magnus Transsilvaniae Principatus olmi Dacia mediterranea dictus Vindobonae 1778.

³ Orbán B. Udvarhelyszék 220. lapján.

⁴ E kézirati mű az erdővidéki (bibarczfalvi) ev. ref. esperességi levéltárban maradt fenn. Ott olvasta Orbán Balázs.

zeteiben abból indulva ki: hogy a historicusok és antiquariusok Hunyadmegyében Decebalusnak elrontott nevére neveztek a *Veszél* nevű helyet, azt lehet mondani, hogy az Olaszteleken alól levő mező is *Veszélnek* vagy mások szerint *Veszernek* innen neveztetik. Traianus hozott legelőször római vagy olasz coloniát Erdélybe. Olaszteleket is római colonia lakta s azért neveztetik Olaszteleknek, melyet Timon Sámuel jezsuita (in *Imagéne novæ Hung. Cap. XI.*) nem helytelenül nevez deákul *Fundus Italicusnak*. A helytől éjszakra Olaszteleknek haladólag utunkba eső mély árok neve *Várárka* feje, s az ott levő forráshoz régebben búcsut járt a nép.

E ma már czáfolásra is alig szoruló megjegyzéseket azért kívántam ideiktatni, mert az udvarhely-megyei közvéleménybe erősen bevették magukat. Hunyadmegyében *Veszél* elnevezésének semmi köze Deceballal s Traianus telepeseinek ethnographiájából ma már bizton tudjuk, hogy az italiai elem képezése a kisebbséget. A rohamos terjeszkedés és telepítés annyira kimeríté az italiai népfelesleget, hogy Dáciaiba a birodalom minden részéből toborzották a lakosságot s legtöbb jezsuita és rokon keleti népelem kereste ott a bányaiüzemmel kapcsolatos üzleteket. A telep kiterjedését az épületmaradványok széthordása miatt megállapítani nem tudtam. De a vallumtól 8 kilométernyire az erdővidéki utak kereszteződésénél látható maradványok rómaiságát én is constatálom. Olasztelek eme határrészén tehát egy külső castellumot helyezhetünk, mely a rikai és hagymásvári őrsökkel közlekedett. Ezt valószínűleg csak később s alkalmasint a markoman háborúk után építették az úzvölgyi határátjáró ellen.

9. A homorod-jánosfalvi római kőbányászat.

Az előadottakból kitetszőleg a Két Homorodmellék sokkal nagyobb vonzerőt gyakorolt a katonai táborhelyek után élőködő polgári elemekre, mint Sz.-Udvarhely, vagy Énlaka castrumai és katonailag is sűrűbben vala benépesítve, mint az a két vidék. Ezek jóllétét hirdeti az is, hogy külön kőbányát foglalkoztatának.

Homorod-Szt-Páltól szintén 4 kilométernyire délfelé a Homorodnak az Olt felé kanyarodásában Homorod-Jánosfalván kőbányászatot űztek a rómaiak. A szentpáli homorod-szentmártoni és homorod-karácsonyvalvi településekből kitetszőleg a sóbányászat több üzletembert s polgári elemet vonzott de, mint a mennyire a sz.-udvarhelyi nyomok utalnak. A Szt-Pálon látható dor oszlopok, oszlopfejek, talapzatok anyaga jobbadán Jánosfalváról telt ki s aránylag igen keveset dolgoztak fel azon trachyt-tömbökből, melyeket itt, a N.-Homorod két parki lejtőin a Homorod Szt-Mártonnal szomszédos *Gyepes* község lakói hidfőanyagul s más faragványokra értékesítgetnek. Újabban a vasutépítésekre a jánosfalvi székelyek is megtanulták a bevándorolt olaszok kőfejtési eljárását s az egész vidéket sírkövekkel, lépcsőkkel, kapuoszlopokkal ők és a velük versenyző gyepesiek látják el.

Jánosfalvánál épen az unitárius templom mögött találjuk a római kőfejtést, melyről Orbán Balázs adott először hirt. Később a vasutépítés idején kőfaragásra buzdult jánosfalviak addig bontogatták a trachyttufa-törmelékét, mígnem egy szobaalakú kőbányára bukkantak. Ennek hire engem is elvezetett távoli lakóhelyemről akkoriban Jánosfalvára s Téglás István, jelenleg Torda Aranyos megye kir. tanfelügyelője társaságában a kőbányát meglátogatva, ott egy szoba formán kivéssett munkaüregben két jobbjukban kelyhet tartó emberi alak bekarozolt körvonalait észleltük.*

Az érdekes leletet az akkori alispán figyelmébe ajánlottuk, a kolozsvári muzeum-egyletet is értesítve, honnan Finály Henrik, ugyancsak Téglás István kíséretében, ki is látogatott. Fájdalom, az általunk indítványozott lefűrészelés nem történt meg s ez érdekes emlékünkhöz azóta a falusiak bányászati buzgalmának áldozata lett. Pedig a Homorodvölgy nagyon kevés emléktárához igen érdekes adalékul kínálkozott volna ez a szépen levéselt s kevés fáradsággal lefejthetőnek látszott bányafal is.

* A jánosfalvi római kőbányászat. Téglás István rajzaival. *Archaeol. Értesítő* 1886. évf. jan. füzet.

III. A határőrség úthálózata.

Miután Héviz castruma már limes-vonalunkon kívül esik, s csakis az úthálózat kiindulási állomásaként jöhet itt szóba: ez alkalommal tovább nem is tárgyaljuk; hanem áttérünk az itt bemutatott határvárak összekötő úthálózatára. Castrum-sorozatunk u. is épen beleillik abba a katonai útvonalba, melyről a ravennai névtelen feljegyzése után tudomásunk van. A Dnjeszter, illetőleg Szereth mellől a bereczki szoroson át haladt a keleti útvonal a hévizi castrumhoz. Közbeeső állomásáról jó formán tájékozva vagyunk; de irányát azért nem határozhatjuk elég biztosan meg. A hévizi táborhelytől az Olton Szász Ugránál (Galt) átlépve egy *oldalág* indult annak jobb partján a verestoronyi szoros felé, s Talmács táján csatlakozott az onnan Apulumba (Gy.-Fehérvár) irányított hadi úthoz. Maga a hévizi főút Szász Ugrától a mostani Homorod-Kőhalom állomás felé fordult nyugatnak, s ott ismét elágazott a Kis-Homorod mellékére, hol 23 kilométernyire H.-Karácsonyfalvát kereste fel, és onnan ismét tovább Oláhfalun át a homorod-fürdői castellumhoz csatlakozott. Ez a mellék-útvonal a Kis-Homorod mentén Oláhfaluiig 40 kilom., onnan a homorod-fürdői castellumig 6 kilom., összesen 46 km.

A Homorod-kőhalmi állomástól Homorod szász község irányában *Kaczáig* a két Homorod téres öblözetét átszelő hadi út Kaczától éjszagnak a N.-Homorod völgyén *Darócz* (Drass) *Homorod-Jánosfalvái*g haladt, hol a már ismertetett kőbányászatot üzték. A szomszédos Városfalván *H.-Szt-Péter* érintésével *H.-Szt-Pál* castrumáig vezetett főútból ott ismét egy keleti oldalág irányult a *Koldustelőn* át alig 5 km. elérhető H.-Karácsonyfalvára, hogy ott a nagy-homorodi mellékúttal kapcsolódva a *Hagy-másvár* castellumánál a határt Vargyas felé átlépje.

H.-Szt-Páltól Recsenyédén át a 4-5 km. eső Homorod-Szt-Mártont a Homorod terén kényelmesen elérte főutunk. Itt a sófejtéssel foglalkozó bányatelepet érintve a *kénosi hágó* fogadta, melyről Patakfalván F.-Boldogasszonyfalván át a N.-Küküllő terére lejtett s Sz.-Udvarhely castrumánál keresztezte a N.-Küküllő völgy főútját. A N.-Küküllő mentén u. is *Segesvár*, *Kis-Selyk* hadi állomásokkal lehaladó főút Balázsfalván alul a Kis-Küküllő völgyének Sóváradról Dicső Szt-Márton * állomással leszolgáló párhuzamos útját is felölelve, Tövis felé a Marost átlépte s úgy érkezett a Marosvölgy hadi útjába kapcsolódva a főhadparancsnoksági székhelyre, Apulumba (Gy.-Fehérvár). Ilyenformán Sz.-Udvarhely-Segesvár első hadiállomás 50 km., Segesvár—Kis-Selyk (Mikeszászánál átellenben) II. castrum 60 km., Kis-Selyk—Apulum ismét 60 km. sorakoztak egymásután és Sz.-Udvarhely 170 kilom. feküdt a katonai központtól, vagyis Apuluntól (Gyulafehérvár).

Sz.-Udvarhelyről Énlakához éjszak felé kevésbé ismerjük a katonai útvonalat, Énlaka és a castrum között látható útszakasz a *Gagyviz* völgyére utal, mint a mely mellett le Székely-Keresztur felé a N-Küküllővölgy útjához oldalág csatlakozott. Sz.-Udvarhelyről Énlaka felé kétségtelenül a mai irányban indulhatott el az út, csak azzal nem vagyunk tisztában vajjon végig követte-e ezt az irányt a palfalvi tetőig? Valószínűbb, hogy a Nyikó völgyét elérve, vagy Szent-Mihálynál fordult egyenesen a Firtos váraljáról eredő Szilon-patak mellett fel éjszagnak, vagy Farkaslakáról Kecsed-Kisfaludnak térve, a Kecsed-hegy felé kereste a további irányt. A Nyikó mentén Orbán által jelzett várak megvizsgálására érkezésem még nem lévén, csakis Szt-Mihályról constatálhatom, hogy a Neigebaur után odahelyezett castellumot ott meg nem állapíthatam, sőt a castellum igazolására bemutatott két oltárkö énlaki eredetét már Orbán Balázs tisztázta volt. Hogy a rómaiak az oroszhegyi fensík oldalából eredő Fehér Nyikó völgyét katonailag megszállatlanul nem hagyhatták: azt szorgos védekezési miveleteikből bizvást következtethetjük; de a jövő feladatát képezi idevonatkozó intézkedéseik kritikai megállapítása.

Énlakáról tehát a *Gagyviz* mellett Székely-Kereszturhoz irányult a N.-Küküllő főútjának eme mellékútja. Innen keletre *Firtos Váralja* Pálfalva felé is vezethetett egy határszéli útjáró. Ennek

* Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich-Ungarn, XI. 238. lap, nov. 10, általam bemutatott bélyeg a Legio XIII. gemmától.

irányát Pálfalvától keletre a Kopasztető alatt az oroszhegyi Mogyorósra vezető s a Szencséd-től a Tatár úttal, vagy a Hidegaszó melléken a N.-Küküllőhöz lejtőleg onnan ki Gyergyó-Ujfaluhoz folytatódó lázi-út jelölheti meg. A másik párhuzamos irány Farkaslakától északkeletre a Háttetőre (952 m.) kapaszkodva Oroszhegy felett a Lázhegyen (1006 m.) haladt, a Szent-László kápolna propugnaculumá előtti ismét a Szencséd-tető és Tatár-út felé.

Az Énlakáról északnyugatra Etédnek irányult főútból ott a *Küsmöd* mellett délnyugatra újabb kiágazás vezetett, s Erdő-Szt-Györgynél csatlakozott a Kis-Küküllő völgy főújtájához. Az Énlak-Sóvárád főút azonban Etéd-től Küsmödon át Siklódra irányult s onnan vagy Kibéd felé lejtett be a Kis-Küküllőhöz, vagy északnak fordulva a Vergóhegy (713 m.) alatt egyenesen Sóvárádnak vágott.

Sóváradról tovább Mikházára nyerte folytatását a hadi út, a határszél felé pedig Parajdon át a mai út irányát követve, a *Bucsintetőn* át Gyergyó-Szt.-Miklós felé a tölgyesi szorossal hozta kapcsolatba a Kis-Küküllő mellékét. Ez a vidék mai tanulmányom keretéből kívül esvén, csak épen érinteni kívánom a sóváradi kapcsolatot.

Íme tehát a castrumok elhelyezése és azok úthálózata világosan értésünkre adja: hogy limesvonalunk castrumai nemesak a katonai feladatok szolgálatára épültek, hanem egyúttal békés időszakok határforgalmát is közvetítették. A keleti Kárpátokon túl a Szeret-Pruth közére szorított szármataik a Tisza-Duna közén megtört jazygokkal Dácia eme területein tartották fenn a rokoni kapcsolatot és kereskedelmi összeköttetést. Ilyenformán castrumaink egyúttal satio portoriiit, vagyis belépő állomásokat is képeztek.

A szóban forgó útvonal tehát Dácia belsejéből a Maros és két Küküllő mellett szétsugárzó főhadi utakat transversalis irányban keresztezte, s a castrumok átlag 25 kilométernyi távolságra valának elhelyezve, már a mint a terepviszonyok lehetővé tévők. Az egy homorod-szt-páli kivételével, minden többi állomás közén nehezen járható s az úttest fenntartására csuszamlós iszapolódo voltánál fogva, alkalmatlan hágók késleltették az átjutást és a szilárd útmunkálatokat. Az Énlakánál látszó csekély utrészlet illusztrálja, mennyire elsüllyed ebben a laza talajban épen a kőből rakott nehéz úttest is.

Útvonalunk szakaszai: 1. Hévíz—H.-Szt.-Pál 25 kilm. s ennek kis-homorod-völgyi és ugra-vörös-tornyai és szt.-pál-homorod-karácsonyfalva hagymásvár határszéli elágazása. 2. Homorod-Szt.-Pál—Szent-Udvarhely 18·8 klm. a gymesi határkiágazással a homorodfűrdői castellummal csatlakozás a Nagy-Küküllő főújtájához. 3. Sz.-Udvarhely—Énlaka 30 km. kiágazás a Gagy völgyén Sz.-Keresztur felé és a Küsmöd mentén a Kis-Küküllőhöz. Határszéli kiágazás az oroszhegyi fensíkon. 4. Énlaka-Sóvárád 22 kilométer.

IV. A római birodalom ismertebb limesvonalainak összehasonlító adatai.

Láttuk röviden az ismertebb határtöltések szerkezetét. Angliában Hadrianus britanniai valluma, az u. n. limes britannicus vagy a pietek fala (Picts wall) a Tyne torkolatától Wallsend mellett kelet felől kiindulva, nyugaton Bownessnél, a Solvay torkolata mellett végződik. Hossza valami 118 kilom. Ez sokkal ismeretesebb, mint a caledoniai limes. (31. rajz vagy térképvázlat.)

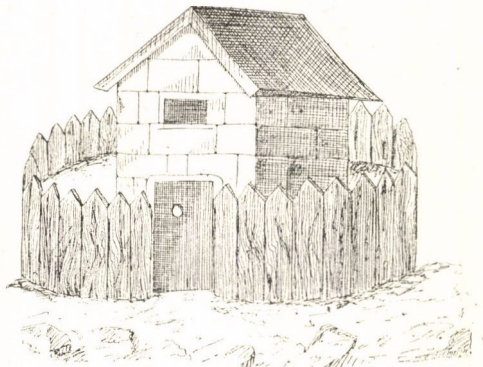
Hadrianus vallumának északi vonalát kőfal (murus) képezi, átlag 7·5 klm. sorakozó közbeeső castellumokkal, melyek rendszeren $\frac{1}{3}$ -nyi részben homlokzatukkal elészögelenek a határfalból. Belviláguk többnyire 18 m. hosszú és szélességi méretekkal bír. 1725-ben Horsley eme mérföld-castellumokból többet látott, holott azok ma már alig felismerhetők. Három a faltól elkülönülten délebbre épített castellum alkalmasint még korábbi időkből s talán Agricólától veszi származását. A fal mentén vonult el a castellumok közlekedési útja.

A határfal észrevehetőleg keresi a magaslatokat s azért az egyenes vonaltól sok helyen eltér, míg a tőle dél felé 25—50, sőt egész 800 méternyi távolságban vonuló s átlag 8—10 méter széles, 3 méter mélységű árok a legrövidebb egyenes irányt követte. A kiemelt földet a sáncz két oldalának egyszerű magasítására használták. Így bizonyára jobban imponált, messzebbre látszott s a járőröket is

fedezte. Mindebből arra következtettek régebben, hogy a belföldi felkelők ellen emelték a kettős töltést.¹

Újabban Haverfield oxfordi epigraphicus, a ki Dáciát is meglátogatta, v. *Sarvey* porosz generálisnak,² a germaniai limes commissio elnökének (ki boldogult Fröhlich Róberttel bejárta volt a dunai limesvonalát s Dácián is átutazott), a helyszínén azt a véleményét nyilvánította, hogy ez a sáncz volta-képen a töltés előtt keletkezett s a határ megjelölésére szolgált. És valóban 1893 nyarán Jakobi építész Homburgból a Taunusban szerencsésen rá is akadt a határ kitűzésénél elkészített árkolásokra, sőt azokban a római mérnökök határköveit, vagyis a római földmérők «*monticelli*» nevű jelvényeit is, melyek nyomán a határtöltést építő katonák eljárta, felfedezte.³

Antonius Pius caledoniai valluma,⁴ az u. n. *Graham's Dyke* vagy a limes caledonicus, Skócia legkeskenyebb isthmusát fogja át a *Forth* és *Clyde* öblök közt Glasgow felett s alig tesz ki 60 kilométert. A glasgowi régészeti egyesületből Jolly, Nielson, Chalmer, Roy és R. Stuart s Aberdsen hirneves tanára, Ramsay foglalkoznak legutóbb ennek vizsgálatával. Többnyire kimagasló s távolra kilátást nyújtó magaslatokon halad a töltés, melybe átlag 3 kilom. közökben a Hadrianusénál kisebb és kevésbé előszökellő őrtornyok és castellumok sorakoznak olykor a rómaiak által különben mellőzni szokott magaslatokon is. A vallum előtt 10—12 méternyire, sőt még messzebb vonult el a 13 m. széles és 3·5 m. mély

31. rajz.

árok, úgy hogy az őrszem a töltésről sokszor kénytelen volt ehhez eléhatolni, mert a töltésről nem mindig látott be például közvetlen hegyszakadékokba. A sánczból kiemelt földet kifelé dobták, de töltésé nem halmozták fel.

A vallum alapját olyanformán rakták ki kövekből, mint a hadi utaknál szokás. Egymástól 4—4 méternyire helyezték a nagyobb homokkötömböket s a közt apróbb törmelékkel töltötték ki. A hol szükséges vala, ott palalapokkal befedett víz-átereszeket hagytak. Erre gyepes földet hánytak, úgy hogy átmetszeteknél a fűkorhadás televényrétegei életűnek. *Sarvey* generalis 20—25 ilyen réteget észlelt s az eredeti magasságot 2 méterre becsüli. Nagy gondot fordítottak a felépítmény szabatoságára. A töltés igen meredekre volt szabva, vagyis «*vallum caespitium*» vala.

A sánczolat itt is határvonalként szolgálhatott. Például *Croy Hill*-nél, mialatt a vallum egy meredeken megszakadó tetőn vonul el, azalatt az agger a meredek lábához száll le. Ebből kitetszőleg vallum

¹ Hübner: *Inscriptiones Britanniae Latinae* I. Corp. Inscript. Latin. VII. köt. 99—104. l. Ugyanezen véleményt fogadta el *Torma Károly*, «*Limes dacicus*» epr. része 94. lapon.

² V. *Sarvey*: *Die Abgrenzung des Römerreiches*. Westdeutsche Zeitschrift zur Geschichte und Kunst. Trier Jahrg. XIII. Heft. 1. 1894. lap 7.

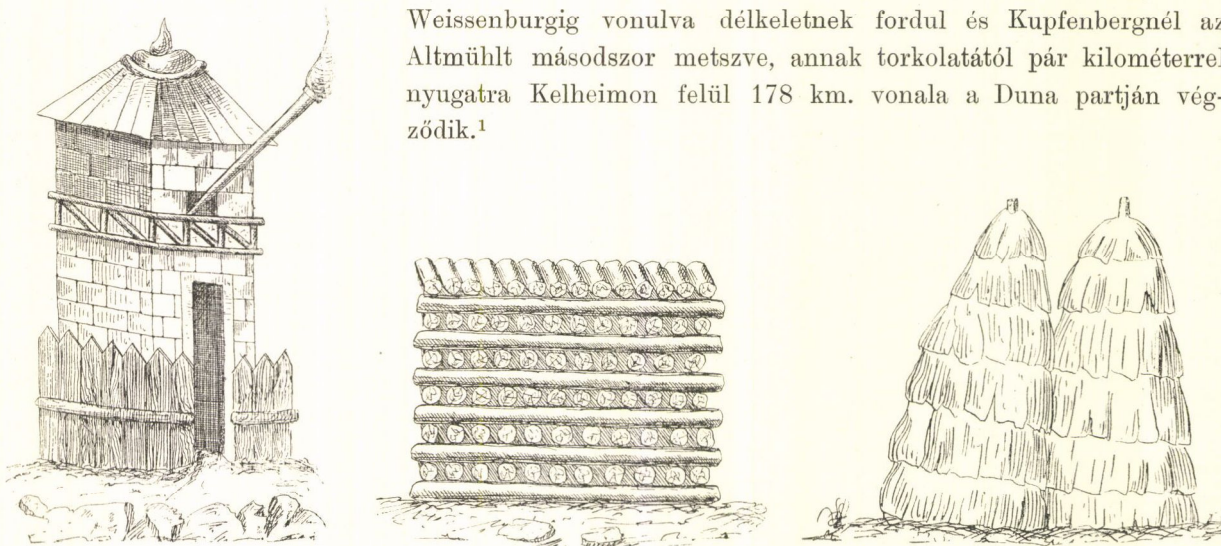
³ *Limesblatt* Nro 7. 207. lap és v. *Sarvey*: *Die Abgrenzung des Römerreiches* Wesd. Zeitsch. XIII. Heft 1. 2. lapján.

⁴ 7. *Collingwood Bruce* *The handbook to the Roman Wall*. III. kiadás.

és agger nem készültek egyidejűleg, s az ilyen részletek tanúsága szerint az ilyen természetileg védett sziklafalaknál a sáncznak katonai rendeltetése nem lehetett és sokkal inkább határmesgyeül ásták.

A limes germanicus Coblenz és Bonn közt Rheinbröhl felé délre indulva, Emsnél átmetszi a Lahut, Langenschwalbachtól keletre vonul, a Taunus gerinczén majdnem Giessenig felkanyarodva, Grüningentől, illetőleg Bingenheimtől a Nidda mellett délre fordul, Gross-Krotzenburgnál a Majnát eléri. Onnan (Frankfurt közelében) délre Altstادتig a Majna árka helyettesíti. Majd Mittenburgtól ismét kezdetét veszi a vallum s a Neckartól keletre egyenesen délre vonul Lorchig a Cannstadton alul a Neckarba szakadó Rems mellé, hol 368 kilométernyi vonala csatlakozik a keletre haladó Limes

Ræticusához. Ez a Duna-balparti kisebb vizek és a Neckar-Majna mellékvizeit metszve, ívalakban Hammerschmiedeig éjszakra mozog. Onnan az Altmühl átvágásával Weissenburgig vonulva délkeletnek fordul és Kupfenbergnél az Altmühl másodszor metszve, annak torkolatától pár kilométerrel nyugatra Kelheimon felül 178 km. vonala a Duna partján végződik.¹

32. rajz.

A felső germaniai limes egymástól alig félnapi (15 km.) távolra eső castellumokra támaszkodik, melyek a vallum mögött $\frac{1}{2}$ vagy 1 kilom. sorakoznak. (32. rajz.) Részben árok által szegett föld, részben úttöltés, vagy kőfal képezi. A rætiai limest törmelékkövekkel erősített földhányás képezi, külső árkok és őrtornyok nélkül s a castellumok 4—5 klm. távolságra helyezkednek el. Nagyobb erődöket itt nem igen emeltek, mint a felső-germaniai. Végszakaszát Kelheim felett Teufelsmauernek hívják, s ott Torma is megtekintette.² Alapszélessége 3·3 m., koronájáé 30—60 cm., magassága 1—1·3 m. A különböző nagyságú köveket minden kötőszert nélkül prismaticus alakban összerakták. A Teufelsmauerrel párhuzamosan, attól 5—6 méternyire egy kis árok halad. A propugnaculumok építőmészszel természeteskövekből készültek. A felső-germaniait már Domitianus kezdte és Hadrianus fejezte be; azért *Vallum Hadriani*-nak is hívják. A rætiait valószínűleg a markomanni háborúk tapasztalatai folytán építették. (32. rajz.)

A *limes Dacicus* északi szakaszán Torma Károly Kis-Sebestől a karpini propugnaculumig rakott kőfalat észlelt, a britanniaihoz hasonlóan. Innen a pusztakerti 18 propugnaculumig nem volt sem töltés, sem sáncz, hanem csak ezövek-művet feltételez Torma. Az irányt mindazonáltal a 11—18. sz. őrtornyok közt látható porondozott út kijelöli. 3. A 18. sz. propugnaculumtól a Vártelek fölötti vízválasztóig Porolissummal (Zsákfalva) átellenben részint árkokkal szegett töltés, részint a hely fekvése

¹ A. von Cohausen: Der römische Grenzwall in Deutschland. Az 1890-ben Zangemeister meghívására Heidelbergban tartott értekezlet munkálatai a Limesblatt ez. alkalmi folyóiratba. Trier 1893 óta és a Westdeutsche Zeitschriftben. Ohlenschläger: Römische Grenzmark in Bayern, 1887.

² Torma K. Limes dacicus 95. lapján.

miatt csak töltés vonult el. 4. A porta Meszesiánál a töltést a pogujori 22. sz. castellumig haladó s azt részben körülövező kőfal váltotta fel. 5. Innen a monasteriai propugnaculumig ismét czövekmű haladott porondozott gyalogúttal. 6. A monasteriai őrtoronytól a Tihoval szemben emelkedő örmezei hegy tornyaig ismét töltés vezetett. 7. Tihótól a két Szamos egyesülését fedező alsó-kasolyi castrumig az egyesült Szamos természetes limest képezett.

Az *aggert* földtöltés képezi kövek nélkül. A töltés belső oldalmagassága 2·5—6 m., a külső 3·5—7 m., alapszélessége 11·5—12 m., koronájáé 1·4—2·3 méter. Exponáltabb helyeken magasabb töltést alkalmaztak; kevésbé fenyegetett helyeken törpebb agger, vagy pusztá czövekmű szerepelt. *Fossa* keskenyebb hegyéleken egyáltalán nem szegte a töltést. Ezt pótolta a Meszes gerinczének mereksége. A hol fossa nem volt, kívül 3·7—4 m. terraset egyengettek. Belül vagy hasonló terrasse volt, vagy ha a töltés a hegyélen belül huzódott el, ott futóárok követte alul 1·2—2, felül 3—5 m. szélességben, s 1—3·3 m. mélységben kiásva. Átlag 800—1000 lépésnyire körded propugnaculumot számlál Torma.

Az egész, mintegy 65 kilométernyi vallumra, Torma még 17—18 propugnaculumot feltételez a kimutatott 23-hoz. A vallum mögött sorakozó castrumok: 1. Resculum (Sebesváralja) a vallum kisesebi déli záródásától alig 3 km. távolságban; 2. Vármező 5·5 km.; 3. Szent-Péterfalva 5 km.; 4. Magyar-Egregy (Largiana) 7·75 km.; 5. Romlott (Certia) 7·5 km.; 6. Mojgrád-Zsákfalva (Porolissum) 1·5, illetőleg 3·75 km. s végül 7. Tiho 2·5 km.

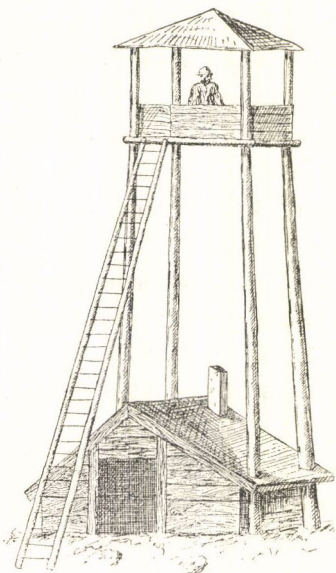
Áttérve most a N.-Küküllő-Olt közéről fenn leirt limesre, mindenekelőtt constatálhatjuk, hogy 3 csoportban építették meg saját vallumukat. Az első csoport nyugaton az oroszhegyi Mogyoróról kiindulva, Zetelaka felett vágja a N.-Küküllő völgyét s onnan kezdve délkeletre hajlólag, a Kis- és Nagy-Fenyeden s a Nagy-Homorod forrásain keresztül Kis-Oláhfaluiig halad s a Kis-Homorod vízválasztójába eső Cseréstetőn végződik. Végszakaszával majdnem egy vonalba s attól délre éppen a N.-Homorod két főforrásának, u. m. a Rákos-Homorodnak és Szén-Homorodnak egyesülése fölé épült a vallum második szakaszának castelluma. Ez a második szakasz pedig a csikmegyei határszél közelében a Vargyas délre kanyarodásától a Hargita gerinczére halad fel s dél-északi irányával derékszöget képez az első szakasszal. E két, majdnem összefüggő vallumszakasztól eltérőleg a harmadik, észak-déli irányával a hargitainak folytatásaként, a Kis-Homorod és a Vargyas közén le a Kis-Homorod és Olt közé ékelődő Szász-Somos tetőig kísérhető vallumszakasz egymástól több kilométernyire eltávolodó részletből készült.

Az első vallumcsoport nagyon kevés felületi egyenetlenséget mutató lankás fensíkon helyezkedik el, s csupán az észak-délre kivájódó völgyek szagatják meg. Kezdőszakasza ugyan az oroszhegyi Mogyorótól a szentkirályi Nyirig terjedő hézagot mutat; de azt a nyilást az oroszhegyi *Szt László-kápolna* nevű propugnaculummal fedették. A Nagy-Küküllő balpartján a zetelaki Darhi sarkától a Déság felett egészen a Szén-Homorod tulsó partjáig egy folytában épült a vallum valami 8 km. hosszúságban. Ezen a két fensíkon többnyire messzi kilátást nyújtó helyzetet nyert a vallum. Anyagát jobbadán a kísérő sáncból kiemelt föld szolgáltatá kövegyítéssel, a hol azt kézügyben találták. Őrházakat nem észlelünk sehol, bár a könnyű áttekinthetőséget nyújtó terület daczára minden kilométernyire egyet-egyet feltételezhetünk. Az őrházak faépítmények lehettek s alapzatuk vagy nem volt már eredetileg sem szilárd építmény, vagy kincskeresők áldozatául esett. Míg a felső-germaniai limes mögött 15 kilométernyi közökben építették meg a castellumokat, az általam átvizsgált vallumrészleten a tibodi, homorod-fürdői és homorod-karácsonyfalvi (Hagymásvár) castellumok átlag 20 kilom. távolságban fekszenek egymástól. Ez a vallumszakasz egészen a Hargita lánczához volt szabva s szemmel láthatólag keresztezi azokat a fensíki utakat, melyeken a Fejér-Nyikó, Nagy-Küküllő és Nagy-Homorod alsóbb területéről most is erdei gazdaságot üznek s mely utak részint a Maros medenczéjéhez Gyergyó-Újfalu felé, részint még az Olt mellé is folytatásukat nyerik. A tölgyesi és békási szorosok felől fenyegető oldal-támadások meghiusítása képezé bizonyára itt a tervezők célpontját, a mint azt távolsági adatokkal és az egész út- és töltéshálózat bemutatásával szerencsém vala kifejteni. A katonai őrség főállomását Énlaka, külső tanyahelyét Tibod és kisebb őrállomásait Oroszhegy felett a *Szt László kápolnája*, *Sófalvánál a Rókalyuk* nevű helyen mutatkozó romok képezék. A Hargita gerinczén a Szelevésznél

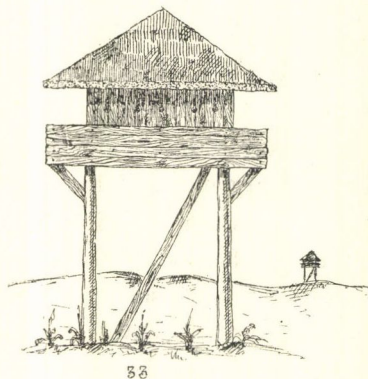
észlelt két sziklakirugáson, az Árpaszem teteje Ördögárkának Bargocza-mocsárnál, a Tatártöltés hármas üregesedésében s a vallumon kívül Olasztelek-Barót közt olyan őrtornyok állhattak, a minőket a Traianus-oszlopról háromforma összehasonlításban bemutattam.

A 31. rajzról egy kis földszintes őrtorony, palisadkerítéssel; a 32. rajz magas őrtorony, nyitott előtornácczal. Mindkettő fáklyavilágítóval. Ilyenek lehetek a mieink is. Idejárul a tűzjelzésre használt fakészlet és szalmaboglya, melyek a 33. és 34. rajzokon szemléltethető alakban az őrházak mellett valának elhelyezve.

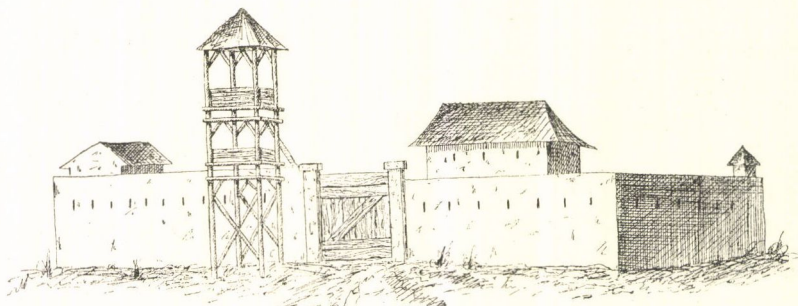
A második csoport minden megszakítás nélkül halad a fenyőrégióba, fel a Hargitának Csík- és

33. rajz.

Udvarhelymegyék közé ékelődő gerinczére. Lépcsős emelkedései nemcsak Csikra, hanem a Barcaság és Háromszék medenczéire s a déli határszorosok nyílásaira is könnyű áttekintést nyújtanak. A kőanyag bőviben kínálkozván, a töltés testét nagyjában abból rakták ki, s a földtöltést inkább forma kedvéért alkalmazták. Kirugó sziklafokokon Szelevésztől a *Csíki Láz* felé tekintő két, a 32. ábrán láthatóra emlékeztető őrhelyet ismerhetünk fel.

34. rajz.

A magasabb szakaszokról le a homorodmenti III-ik csoport egyes kimagaslóbb pontjai szemhatárunk körébe jutnak, s az első csoportnak elhagyott szakaszait vissza az oroszhegyi Mogyoróig áttekinthetjük, úgy hogy tűzjelzéssel minden irányban közlekedhetett az őrség. Katonai háttérét a székelyudvarhelyi castrum s annak a homorodi-fürdőhöz előretolt castellumában jelölhetjük ki. Az egésznek arczéle a gimesi szoros ellen fordul. A védő sáncz is kelet felé esik, bár a legmeredekebb szakaszokon mellőzték.

A III-ik vallum-csoport kezdő szakasza még mindig a hargitai töltés által kellően ellenőrizett tol-

vajoshágói átjárók vonzkörébe esik, mint a honnan a *Kéruly* vize mellett *Lövete* felé a *vaskapui* átjáró kinálkozott. Azért a Vaskapuig el is maradnak a határvédelmi építkezések, s a Vaskapun alul is az Árpaaasztető körül inkább a politikai határ szemléltetésére alkalmazott sánczolattal találkozunk.

A tulajdonképi rendszeres védelem a homorod-almási barlang tájától kezdődik, hol a Vargyas bal partjára is átmenve az Erdővidék éjszaki hegyein Füle felé elvezető ösvények kiindulásául szolgáló Farkasösvényt a Tatártöltéssel gondosan megszállották, sőt még őrségi tanyahelylyel is felszerelték.

És Homorod-Almástól a Vargyas útja fejenél mutatkozó töltésivtől kezdve a Szász-Somostetőn végződő hatalmas töltésvonalig a rómaiaknak minden gondját és figyelmét a Vargyas, Rika és Nádas-patak völgyéről szétsugárzó hegyi utak és ösvények elzárása és megfigyelése képezé. Sőt a küzdelmek élesedtével a három említett víz egyesülésén alul az olaszteleki «*veczér fark*» magaslatára (Olasztelek-Barót között jelzett veczervár) még egy előretolt állomást is helyeztek, hogy a Bibarczfalva felett a Mitács hágoról félt külveszedelmek felől annál korábban tájékoztathassák a Rika gerinczén és annak közelében felállított őrszemeket.

A védművek műszaki szerkezete pedig még itt egyugyanazon vonalon sem egyező. Ime a két első csoportnál majdnem összefüggő töltés-zárat építettek, s a harmadiknál már csakis nagy közökben ismétlődnek a töltések. És ezek sem azonos kivitelűek mindenütt. A Rikában a *Csalóvágott* erdő felé kettős töltést készítettek, ép úgy Fehér-kút tetején is. A végső részlet a kerekdombú vagy százsomosi töltés, már Alsó-Rákos felé töltés-magasságával és sánczolat-mélységével felülmulja a többiét. A Szilastető fensíkján pedig pusztá árokkal érték be, szintúgy, mint az almási barlangon fel *Lövete* és *Almás* között az Árpaaasztető hegynél. Csoda-e aztán, ha a töltés szerkezete és kiállítása sokban elüt a caledoniaitól, s még inkább a britanniaitól; a germaniai és rhætiai-vallumoktól, sőt sok tekintetben a Torma-limes dacicusától is elüt. Ha itt a helyszínén annyira alkalmazkodni tudtak a terepviszonyokhoz, s helyről-helyre más formában, méretekben eszközölték a kivitel: miért követeljük a hajszálnyi egyezést a nyugati-provincziák terepviszonyai- és állampolitikai helyzete szerint szerkesztett s következőleg szabványra és főleg az őrhelyek elrendezésére annyira eltérő vallumaival való egyformaságot? Ime itt is a pusztán határjelző árkolásoktól a kettős töltésű és sánczolatú vallumfajtáig hányféle átmenet hirdeti az illető pontok kisebb, vagy nagyobb sebhetőségét és veszélyes voltát. Miért lepje meg tehát a kutatót az is, hogy nálunk a vallum testével kapcsolatos őrhelyekkel nem találkozunk, illetőleg azok olyan primitív kivitelű faalkotmányokat képezhettek, a melyeknek fenmaradása és helyrajzi szabatos kijelölése épen azért lehetetlenné vált, de a melyeknek egykori létezését a határvédelem rendszere is magától érthetővé teszi.

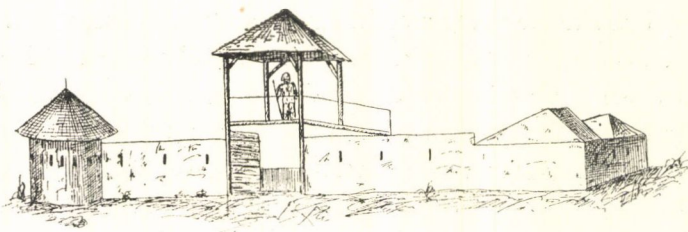
Hogy már a rómaiaknál mennyire eltérő formákban állították elé a határőrség őrtornyait: azt a Traianus-tábláról bemutatott őrtornyok rajzai illusztrálják. Csoda-e, ha a birodalom törzséből annyira előretolulól s egészen barbárság közé érlelődő Dácziának eme végvárainál is sokban eltértek a hadmérnöki-szabványok szigorától, s főleg az erdőségekben és kőzetfajokban kezűbe talált segédforrásokat kihasználva módosíták védműveiket?

Az újabb kornak határőri intézménye a római határőrséget sok tekintetben utánzó s annak őskori szervezetét felüli határvédműveiből is könnyen észrevehetjük az egyugyanazon célra szánt építkezéseknek a terület és néprajzi viszonyok szerint történt váltakozását. Ime a mi volt csajkáskerületünk kőszegény vidékén fából rögtönzött őrházakra emlékeztetőleg az orosz kormány által a Kuban mellett sok tekintetben a római mintára szerkesztett. Vuschka nevű őrház (33. rajz) is olyan mulékony épület mint a minők a Hargita alján létezhetek. Még nagyobb az eltérés a várszerű s már a római castellumokra emlékeztető másik két őrháznál (35 Stantze, és 36 ábra.) De mindkettőnél az őrségi laktanyák mellett következőesen ott találjuk a kiállított őrszem számára emelt megfigyelő tornyot, melyet a mi Hagymás-várunk alaprajza is (21. rajz) szemléltet.

A mint tehát a modern határőrségi intézmények sajátos hivatásához mérten módosult az építkezés: szintúgy történhetett az a rómaiaknál is. Épen azért nem tartom háládatos próbálkozásnak az őrhelyek képzeleti kitűzését sem, mint a melyeknek elhelyezését és gyakoriságát a ma már kellő irodalmi források nélkül meg nem állapítható politikai helyzet és katonai tekintetek szabták itt meg amúgy

is. Hátra volna a Sarvay tábornok, a germaniai limes-bizottság elnöke által a Jacobi kerületi építész kezdeményezésére oly szép sikerrel kiderített hadmérnöki jelek és irányoszlopok megvizsgálása is. Erre a munkára azonban, melyet Germániában évente több ezer forintnyi dotatióval rendelkező nagyszámú bizottsági tagok is hosszú évek sorára tűztek ki, egymagamban a rendelkezésemre állott rövid idő alatt gondolni sem mertem.

Áldom a Gondviselést, hogy ennyihez segített, mert ez a kevés is fényesen igazolja, a mit már Dácia belső hadállásából szerencsém vala kideríteni, hogy tudniillik nemcsak a Maros teréről az Aranyoson át a Szamos és Sebes-Körös mellékére vonuló vársorozat elhelyezésében volt az aranytermő hegyek lehető gondos és teljes körülzárása czélba véve; hanem ez onnan távol eső védelmi művek is az Érczhegység szolgálatára készültek s a keleti határszél nyilásairól nyugatra s egyenesen az Érczhegység felé irányult ellenséges támadások elhárítása és megghiusítása irányítá az egésznek conceptióját és kivitelét.

35. rajz.

A Tölgyesi és Gimesi szorosok, valamint amannál a *Békási*, emennél az *Úzvölgyi* szorosok akkoriban sokkal egyenesebb és közvetlenebb kapcsolatot élveztek a közép Maros terével és aranyvidékünkkel, mint napjainkban s a népek nagy országútját, a világforgalom főúterét akkoriban a Nagy- és Kis-Küküllő tere s ezek vízvázasztója képezék azokkal a hargitai és homorodmelléki átjárókkal, melyeket ma csak a föld népe használ; de a melyeknek előnyeit fejtegetéseim során eléggé sikerült remélhetőleg feltüntetnem.

Nagyon sok még a tenni való, s hogy mennyire a kezdet legelején állunk a külföldi limeskutatók nagyszabású munkájához képest, azt alig érzi valaki elevenebben, mint épen jó magam, a ki immár tíz év óta először juték annyi kísérlet és készülődés után ahhoz a kedvező alkalomhoz, hogy a népregék sokféle variációiban nagy kérdőjelekként előnkbe toluó székelyföldi határtöltéseknek legalább egy tekintélyes szakaszáról rendszeres átnézetet nyujthassak az érdeklődőknek. Hogy mikor jutunk azonban mi is a németekéhez hasonló tüzetes limes-kutatások stádiumába, s annyifelé igényelt kevés számú régészeinknek lesz-e érkezése nálunk is az ott fényes eredményekkel működő, országos költségvetésekkel rendelkező limes-bizottságok szervezésére: azt természetesen a jövő fogja megfejteti. Részemről tehát némi elégséggel utalhatok kutatásaim eredményeire, melyekkel a mi fejletlen, kezdetleges kutatási viszonyaink daczára ezen a téren is sikerült legalább egy hajszálnyival Dácia topographiájának előbbvitelében közreműködni.